

सोख्य भाष्य
६७

ASHA ARCHIVES

3396

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ एको उदितो य इति वेदवचसि पुंसि सर्वाभिमानविनिवर्तनो उच्यते मुक्त्यः ।
 सा० भा १ वेधर्म्यलक्षणमिहा विरहं वदन्ति नायं राडतां स्वधर्म्यशताविरोधात् ॥ १ ॥ तस्य श्रुतस्य मननार्थं
 मथोपदेष्टुं सद्युक्तिं जालमिह सांख्यकृदा विरामानाशयणः कपिलमूर्तिरशेषदुःखहानाय जो व
 निवहस्य नमो तु तस्मै ॥ २ ॥ नानोपाधिषु यनानां रूपभासलितार्कवत् । तस्मै सर्वभूतेषु चित्ता
 मान्यमुपास्महे ॥ ३ ॥ ईश्वरगोश्वरत्वादिविदेकरसवस्तुनि । विमूढाश्च त्रयस्य त्रितदस्मि परमं
 मह ॥ ४ ॥ कालार्कमक्षितं सांख्यशास्त्रज्ञानमुवाकरं । कलावशिष्टं भूयो उपि परमिष्ये वचोऽमुं राम
 तैः ॥ ५ ॥ विदविदस्थिभेदेन मोक्षमिक्षेचितोऽयि च । सांख्यमध्यमिवेरास्मान्प्रोयतां मोक्ष १

दोहरिः ॥ ६ ॥ तत्त्वमेवायमेकत्र देवं श्रुतिशतोदितं । सर्वात्मना मवेधर्म्यशास्त्रस्याख्येव गोप्तरा ॥ ७ ॥ आत्मा
 वाच्योऽङ्गवेः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितश्च इत्यादिश्रुतिषु परमपुरुषार्थसाधनस्यात्मसाक्षात्का
 रस्य हेतुतया श्रवणादित्रयो विहितं । तत्र श्रवणादावुपायाकाङ्क्षायां स्मर्यते । श्रोतव्यश्रुतिवाक्ये
 भ्यो मन्त्रव्यश्रौषयं त्रिभिः । मन्त्राच सततं च यत्परमदर्शनहेतुवदिति । अथ यो योगशास्त्रप्रकारेणोति
 स्य सः । तत्र श्रुतिभ्यः श्रुतेषु पुरुषार्थेन च तत्त्वज्ञानतद्विषयात्मस्वरूपादिषु श्रुत्यविरोधिनोरुपपन्नोऽयं
 दध्यायो रुयेराविवेकशास्त्रेण कपिलमूर्तिर्भगवानुपदिदेश । ननु न्यायवैशेषिकाभ्यामप्येतेष्वर्थे
 बुभ्यायः प्रदर्शित इति ताभ्यामप्यगतार्थत्वं ॥ तदुक्तं निर्गुणत्वादिविरुद्धं परमज्ञानसाधकतया । तद्युक्तिमित्रस्य मुक्तो
 ना विरोधनो भवति चेदुच्यते प्रामाण्यमिति । मैवमावहारिकपारमार्थिकरूपविषयभेदेन गतार्थत्वविरोधयोरेवाभा

तु॥ न्यायवैशेषिकाभ्यां हि सुखदुःखाद्यनुवादतो देहादिमात्रविवेकेनात्मा प्रथमभूमिकाकामनुमापित एकदा परम
 मक्ष्मे प्रवेशासम्भावात् । नदीयन्त्रज्ञानं देहाद्यात्मताविरसनेन व्यावहारिकं तत्त्वज्ञानं भवत्येव । यथा पुस्तके स्थ
 उभयमनिरुक्तन्यायकस्वरागादिमत्त्वज्ञानं व्यवहारतस्तत्त्वज्ञानं तद्वत् ॥ अतएव प्रकृतेर्गुणसंभूताः सज्जने गुणा कल्पे
 ७ ॥ नानाकृत्स्नविदो मदान् कृत्स्नाविन्नविशालयेत् ॥ इति गीतायां कर्तृत्वाभिमानिनस्तार्किकस्या कृत्स्नवित्तमेव कृ
 त्तवित्तनुसां व्यापेक्षया कर्तुं न तु सर्वथैवाज्ञातामिति । तथा नदीयमपि ज्ञानमेव पारमार्थिकं परं वैराग्यद्वारा पर
 म्याया मोक्षसाधनं भवत्येवेति तज्ज्ञानापेक्षयापि च सारव्यज्ञानमेव पारमार्थिकं परं वैराग्यद्वारा साक्षात् मोक्षसा
 धनं भवति ॥ उक्तगीतावाक्येनात्मा कर्तृत्वस्यैव कृत्स्नवित्तसिद्धेः ॥ तीर्णो हि तदा भवति हृदयस्य शोकात्का
 मादिकं मनश्च वसन्ममानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति भ्रायती व लेता यती य स परत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागत
 तेन भवतीत्यादि तात्त्विकं प्रतिशान्ते ॥ प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहंकारविमूढात्मा क

र्मा हि मतिरन्यते ॥ निर्वोणमय एवायमात्मा ज्ञानयोः मतः । दुःखाज्ञानभयाधर्माः प्रकृते स्ते तु नात्मन इत्यादिता
 त्विकस्य प्रतिशान्ते च न्यायवैशेषिकोक्तज्ञानस्य परमार्थभूतो वाधितत्वाच्च । न चेतावतात्मा घटप्रामास्य
 विवाक्षितार्थे देहाद्यतिरेकोऽंशबाधाभावात् यत्परशब्दः सशब्दार्थ इति न्यायादात्मनिसुखादिमत्त्वस्य लोक
 सिद्धतया तत्र प्रमाणान्नपेक्षणेन तदंशस्यानुवादत्वात् न शास्त्रतात्पर्यविषयत्वमिति । स्यादतस्तत्त्वा
 यवैशेषिकाभ्यामत्राविरोधो भवतु ब्रह्ममिमांसायोगाभ्यां नुविरोधोऽत्येवताभ्यामित्ये श्वरसाधना
 दत्र चेश्वरस्य प्रतिषेधमानत्वात् । न चात्रापि व्यवहारपरमार्थभेदेन सेश्वरनिरोधश्चैवावयो एविरोधो
 ऽस्तु सेश्वरवादस्योपासनापराधसम्भवादिति वाच्यं । विनिगमकाभावात् ईश्वरे हि उदेति इति निरा
 श्वरेत्यस्यैव लोकव्यवहारसिद्धमेवैवैराग्याया उवदितुं शक्यते आत्मनः सगुणत्वमिव तु न का
 पिश्रुत्यादावोश्चरत्युत प्रतिषिध्यते यनस्येश्वरवादस्यैव व्यावहारिकत्वमवधार्यतेति । अत्रो

साः भा
३
यने। अत्रापि व्यवहारपरमार्थभावेनैव व्यवस्था समभवति असत्यमप्रतिष्ठते जगदाहरी श्वरमित्यादि शास्त्रे निर्वा-
श्वरवादस्य निहितत्वादस्मिन्नेव शास्त्रे व्यावहारिकस्येश्वरप्रतिषेधस्यैवं च व्यर्थं वैराग्याद्यार्थमनुवादोचित्यात् ॥
यदि हि लोककृतिकमतानुसारेण नित्येश्वर्य्यं प्रतिविध्येत तदा परिपूर्णानित्यनिदेशिभ्यश्च दर्शनजनतत्र वि-
भाववेशतो विवेकाभ्यासप्रतिबन्धः स्यादिति सांख्यचार्याणां माशयः। सेश्वरवादस्य न क्वापि निहादिकमस्ति
सांख्यसमं ज्ञानं नास्तियोगसमं वर्तते। अत्र ते संशयो मा भूत् ज्ञानं सांख्यं परं मतमित्यादि वाक्यं तद्विवेको गच्छेत्
सांख्यज्ञानस्य दर्शनात्तरेभ्य उत्कर्षं प्रतिपादयति न त्वीश्वरप्रतिषेधांशोऽपि। तथापराशाखास्त्विति शिष्टिसं-
वदादपि सेश्वरवादस्यैव पारमार्थिकत्वमवधारयन्ति॥ अपि च स्वक्षपादप्रणीते च काराणंदे सांख्ययोगयोः
त्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुत्येकशरणो नृभिः। जीमिनये च वेसाशो विरुद्धांशो न कश्चन। अस्यावेदार्थवि-

ज्ञानेशुकपारङ्गुनौहितादिति परासरोपपुराणादिभ्योऽपि ब्रह्ममीमांसाया इश्वरोऽवतवत्त्वं । तथा
न्यायतत्त्वाख्यनेकानिर्नेतेरुक्तानिवादिभिः । हेत्वागमसदाचारेय्युक्तत्रदुपास्पतामिति मेक्षध
र्मनाक्यादपि पराशराद्याखिलशिष्टव्यवहारेण । ब्रह्ममीमांसा न्यायवैशेषिकाद्युक्त इश्वरसाध
कन्यायस्वग्राह्योऽवतवत्त्वात् । तथा येन पश्यन्नियोगीदृशः सांख्या अपि महेश्वरं । अनादिनि
धनं ब्रह्मतमेव शरणं ब्रह्मेदित्यादिकोर्मादिवाक्यैः साख्यानामीश्वरज्ञानस्यैव नागयणादिना
प्रोक्तत्वाच्च किञ्च ब्रह्ममीमांसाया इश्वर एव मुख्यो विषय उपक्रमादिभिरवधृतः । अत्रोतस्य
वाधेशास्त्रस्यैवाप्रामाण्यस्यात्परः शब्दः सशब्दार्थ इति न्यायात् साख्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थतत्त्वा
धनप्रकृतिपुरुषविवेकावेव मुख्यविषय इति इश्वरप्रतिषेधांशवाधेऽपि नाप्रामाण्यं यत्परः शब्द

सा भा शब्दार्थ इति न्यायात् अतः सावकाशतया सांख्यमेवैव प्रतियेधाशे दुर्वृत्तामिति न च ब्रह्ममीमांसा
 ४ यामपीश्वरो मुख्यविषयो ननु नित्यैश्वर्यमिति वक्तुं शक्यते । स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गरूपस्य
 पूर्वपक्षसानुपपत्त्या नित्यैश्वर्यविशिष्टत्वेनैव ब्रह्ममीमांसा विषयत्वावधारणात् ब्रह्मशब्द
 स्य परब्रह्मरूपेण प्रवृत्त्यनया तु अथातः परं ब्रह्म जिज्ञासेति न स्मृतिमिति तेन सांख्यविरो
 धात् ब्रह्मयोगदर्शनियोः कार्येश्वरपरत्वमपि न शङ्कनीयं प्रकृतिस्वातन्त्र्यापत्त्या स्वराडना
 यानुपपत्तेश्च नानुमानं इत्यादि ब्रह्मसूत्रपरम्परानुपपत्तेश्च तथा सा पूर्वेषामपि गुरुः कालेन
 नवच्छेदादित्योगसूत्रतदीयव्यासभाष्याभ्यां स्फुटमीशानित्यतावगमाच्चेति । तस्मादभ्यु
 पगमवादप्रौढिवादादिनैव सांख्यस्य व्यावहारिकेश्वरप्रतियेधपरतवा ब्रह्ममीमांसायोगा

राम
 ४

रगादिति अधिकतुल्यमोमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमस्माभिरिति । तस्मादास्तिकशास्त्रस्य न कस्याप्यप्रामाण्य
 विरोधो वा स्वरविवक्षयेषु सर्वेषामवाधारविरोधाच्चेति । न चैवंपुरुषवृत्तांशेऽप्यस्य शास्त्रस्याभ्युपगमवादत्वे
 स्यात् । न स्यादविरोधात् ब्रह्ममीमांसायां मय्यंशो नानाव्यपदेशादि सुव्रजातेर्जीवात्मवृत्तस्यैव निर्णया
 त्सांख्यसिद्धपुरुषाणां मात्मत्वं तु ब्रह्ममिमांसया वाच्यतया वा आत्मेति रूपनयतीति तत्त्वेन परमात्मन एव प
 रमार्थभूमावात्मत्वावधारणात् । तथापि सांख्यस्य माप्रामाण्यव्यावहारिकात्मनो जीवस्य तर्गविवेकज्ञान
 स्य मोक्षसाधनत्वे विवक्षितार्थवशाभावात् । एतेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धोर्नानात्वे कायोर्वावहारिकपारमार्तिकभेदे
 नाविरोध इति ब्रह्ममीमांसायां प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् । न चैवमपि तत्त्वसमासांख्यसूत्रे महात्माः षडध्या
 य्याः पो न सक्त्यमिति चेन्न संक्षयविस्तररूपेण भयोरपौ न रुक्तत्वात् । अतएव सांख्यः षडध्याया योगदर्शन
 स्यवसांख्यप्रवचनसंज्ञाप्रकाशतत्त्वसमासांख्यहिपत्तंक्षिते सांक्षदर्शनं तस्यैव प्रकर्षणाभ्यां निर्वचनमिति

भ्यामहंनविरोधः। अमुपगमवादश्च शास्त्रेषु दृष्टो यथा विष्णु परागोऽस्ते तैर्निर्देशादेत्यादिकृत्याः कथिता मया।
 कृत्वा अमुपगमत्रयसंक्षयः श्रुयताममेति। अस्तु वायापि नां ज्ञान प्रतिवैधार्थमास्तिकदर्शनेष्वपि असतः श्रुतिविरु
 धार्थव्यवस्थापनं तेषु तेष्वंशेषां मीरयश्च श्रुतिस्मृत्यविरुद्धेषु तु मुख्यविकल्पेषु सामांशमस्मैत्र। अतएव पञ्च
 रोगब्रह्मयोगदर्शनातिरिक्तानां दर्शनानां निश्चाय्यपपद्यते तथा तत्र पार्थिवप्रति। प्रथमं हि मये बोद्धं शेषं पाशुप
 त्वादिकं। द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वश्रुतमयार्थतः। निरोधेरेण वादेन कृतं शास्त्रमहतरं। विशेषेण तथा प्रोक्तं वाचक
 मतिगर्हितं। देव्यनानाशानार्था येषां नानुब्रूयिष्यामायावादमसच्छास्त्रं प्रकृतं नोऽस्मैव च। मयेव कथितं देविक
 लोकास्त्रनरुयिष्या। अपार्थश्रुतिवाक्यानां पदार्थलोकगर्हितं। कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र प्रतिपाद्यते। सर्वकर्म
 परिभूशानैककर्म्यतत्र बोध्यते। परात्मजीवयोरेक्यमयात्र प्रतिपाद्यते। ब्रह्मरोगः स्य परात्मनिर्गुणदर्शितमया। स
 र्वमेजगतोऽप्यत्र नानाशानार्थकलो युगे। वेदार्थवन्महाशास्त्रमायावादमवैदिकं। मयेव कथितं देविजगतां नाशका

विरोधस्त्वयवत्तदध्यायात्तत्त्वसमासोक्तार्थविस्तारमात्रं। योगदर्शनेत्याभ्याममुपगमवादप्रतिविद्रस्य श्वरस्य निरुप
 रोगान्मूनतापरिहारोऽपीति अस्य वसाक्षसंज्ञासाध्या। संख्यां प्रकुर्वते वैवप्रकृतिश्च प्रवक्षते। तत्त्वानिववतुर्विशतेन सा
 र्व्याप्रकीर्तिता इत्यादिभ्यो भारतादिवाक्येभ्यः सांख्यसंमेषु वेकेन भ्रमकथनमित्यर्थः। अतः सांख्यशास्त्रस्य योगरुतया
 तत्कारणसांख्ययोगधिगम्यतित्यादिश्रुतिषु पवातेऽभिहिता सांख्यबुद्धियोगिनिमांशुरिवित्यादिस्मृतिषु च सांख्य
 श्रुतेन सांख्यशास्त्रमेव ग्राह्यं न प्रनरार्थान्तरकल्पतोयमिति। तदिदं मोक्षशास्त्रं चिकित्साशास्त्रवच्चतुर्व्यहं यथा हि
 रोगचारोग्यं रोगनिदानं भैषज्यमिति चत्वारो ब्यूहाः समूहाश्चिकित्साशास्त्रस्य प्रतिपाद्याः तथैव हेयं हानं हेयहेतु
 हानोपायश्चेति चत्वारो ब्यूहो मोक्षशास्त्रस्य प्रतिपाद्या भवन्ति मुमुक्षुमिर्निता सितत्वात्। तत्र त्रिविधं हेयं
 तदत्यन्तनिवृत्तिर्हीनप्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा वा विवेको हेयहेतुः। विवेकरव्याप्तिस्तु हानोपाय इति ब्यूहसंवेदनं
 वामुपकरणासंग्रहः। तत्र वादो फलत्वेनाभिहितं हानं तत्रैतियोगिविधयेव हेयं प्रतिपादयन् शास्त्रकारशिष्या

वधाना यशस्वामिं प्रतिजानीते ॥ अथ त्रिविधः स्वात्मनि निवृत्तिरित्यत्र पुरुषार्थः ॥ अथ शरीरं चोच्चारणमात्रेण
 मङ्गलरूप इति त्वयमेव वदामि ॥ अथ त्वत्त्वात् शरीरस्याधिकार एव शिष्यप्रधानतया दर्शनात् पुरुषार्थे
 न सहा च वासम्भवात् शान्ताद्यानतय्यस्य स्वैरेन वक्ष्यमानं तथा तत्प्रतिपादनं वैयर्थ्यादधिकारार्थत्वं मेवोच्यते ॥ अधिकार
 रश्चाधिकेन तत्राधानेनारम्भराशिर्वाप्त्ययद्यपि साक्षाच्छास्त्रस्यैव तथापि तद्वागशास्त्रार्थतद्विचारयो रपीति तथा च
 साधनाद्युपकरणासहितो यथोक्तपुरुषार्थोऽधिकृतः प्राधान्येन निरूपयितुमस्माभिर्गर्भ इति सूत्रवाक्यार्थः ॥ त्रिविध
 माध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदेविकञ्च ॥ एवं तदुद्धृतिः पुरुषार्थ इत्युपसंहारो भविष्यतीति ॥ तत्रात्मानं च संज्ञातमाधि
 कृत्य प्रवृत्तमित्याध्यात्मिकं शरीरं मानसं तत्र शरीरं व्याध्याद्युत्थं मानसं ह्यमाद्युत्थं ॥ तथा भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य
 प्रवृत्तमित्याधिभौतिकं व्याधुवोराद्युत्थं ॥ देवान् ग्रिवाद्यादीन् अधिकृत्य प्रवृत्तमित्याधिदेविकं दाहरीताद्युत्थमिति वि
 भागः ॥ अथापि सवमिव दुःखं मानसं तथापि मनोमात्रजं न त्वाज्यत्वाभावात् मानसत्वात् मानसत्वविशेषः ॥ एषां त्रिवि

धः स्वानां स्वात्मनि निवृत्तिरित्युक्तं सूक्ष्मसाधारणोपनिवेशोऽप्यत्र परमपुरुषार्थपुरुषाय बद्धेरिष्टे
 वा तत्र वाक्यार्थः ॥ तत्र सूक्ष्मं दुःखं वर्तमानावस्थ तच्च द्वितीयक्षणात् त्वयमेव नृणां त्वत्त्वनतत्र क्षान्तापेक्षा अतो
 तत्तु प्रागेव नृमिति न तत्र साधनापेक्षतिपरिसेवादिना गतावस्थ सूक्ष्मदुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थतया प्रकृ
 ते पर्यवस्यति तथा वयोगसूत्रं हेयं इव मनोगतमिति निवृत्तिश्च न शरीरं पितृतीतावस्थाध्वंसप्रागभा
 वयोगतितागतिवस्थास्वरूपत्वात् कार्यवादिभिर्भावानङ्गीकारात् ॥ ननु कदाचिदप्यवर्तमानमना
 गतं दुःखमप्रापारिणिकं अतएव पुष्पनिवृत्तिवत् त्रिवृत्तेर्न पुरुषार्थत्वयुक्तमिति ॥ मेवं सर्वत्र हि त्वत्त्वकार्यज
 ननसक्तिर्यावद्द्वयस्यापि नीतिपातज्ज्ञेयसिद्धिर्दाहादिशक्तिमुपस्याम्यादेः काव्यदर्शनात् ॥ सावसात्त
 रणागतावस्थ तत्र कार्यरूपा इत्येव बोधानकारणस्वरूपयोगेनेत्यपि गीयते ॥ अतो यावच्चित्त

ता भा भातावेवानागतः स्वसत्ताउमीयतेतत्रिहृत्तु पुरुषार्थ इति। जीवमुक्तिदशायाश्चपारधकर्म
 फलातिरिक्तानां स्वानामनागतावस्थानां वाजाख्यानां दाहो विदेहकैवलेतुचितेन प्रहविना
 स इत्यवातरविशेषः। विजदाहृत्वा विद्यामहकार्येच्छेदमात्रज्ञानस्याविद्यामात्रेच्छेदकत्वस्य
 लोके सिद्धत्वात् अतएव चित्तेन सहेवः स्वस्य नाम रसस्य साक्षात् स्वादिना सकले प्रमानाभावा
 दिति। ननु तथापि स्वनिर्गतिर्न पुरुषार्थसंभवति स्वस्य चित्तधर्मत्वेन प्रसूयेत तत्रिहृत्तसम
 वातः स्वनिवृत्तिरसदृशः स्वादुत्यादार्थकत्वेऽपि पुरुषे तस्य नित्यसिद्धत्वात्। यत्र कदाचि
 करवसीद्विऽप्यसिद्धत्वधमात् पुरुषार्थतास्यादिनि। तन्न एवमिषि प्रमात्रिदुःख इति श्रवणमननो
 तरेऽऽख्यानार्थनिदिध्यासनादौ पृथगुपपत्तेः कदायास साद्धेयुपाये फलनिश्चयादेव

प्रवृत्तिर्भवति प्रकृते तु श्रवणमननाभ्यासिद्धत्वात् तत्र प्रामाण्यज्ञानानात् दितः फलास्य सिद्धत्वात् न च यो
 ऽन्तोति किञ्च भवतु कदाचिद्विदुमादिना प्रसूयेच्छा विषयत्वं दुःखाभावस्य श्रुतिरुमोहनासिनी कथं तिष्ठस्य
 फलत्वं प्रतिपादयेत्। तत्र ति शोकमात्रमवित् विद्वान् हर्षशोकौ जहातियादिति। अत्रोच्यते न नित्यमुद्रतद्रमु
 कस्वभावस्य तद्वोगस्तद्वोगादत इति हेतुतावधारकसूत्रेणैवायं पूर्वपक्षः समाधास्यते। तथा हि प्रतिविम्बरूपेन
 प्रसूयेऽपि सुरवदुःखेनः अन्यथा तयोर्भोग्यत्वात् उपपत्तेः सुरवादिग्रहणं हि भोगाग्रहणश्च तदाकारता सावकूर
 स्थावितौ बुद्धेरर्थकारवत्परिणामो न संभवतीत्यगत्या प्रतिविम्बरूपतायामेव पर्यवस्यति। अयमेव बुद्धिरिति
 प्रतिविमो हति सारूपे मितस्वेतियोगसूत्रेनोक्तः। सत्त्वेऽनुतप्यमाने तदाकाराणां शरीरपुरुषोऽप्यनुतप्यत इति त
 स्यते इति योगभाष्ये वतदाकारा उरोधरादेन विविधैव तापारव्यः स्वस्य प्रतिविम्ब उक्तः अतएव च पुरुषस्य

सा. भा. उद्दिष्टं नुपरागे स्फटिकं दृष्ट्वा तस्मिन् कारो वक्ष्यति कुमुदमवचमनिरिति। वेदात्तमिरपीवेतस्यः अस्ततयेवदस्यमा
 नमुवेते सवाध्यासः प्रतिविम्बविज्ञानघटे तक्षाणामात्रस्याध्यासत्वे आत्मात्रयत्वात् अवासात् ज्ञानज्ञान
 मेववाध्यास इति। तदेतत् समर्थ्यतेऽपि। तस्मिन्निदर्पणोस्फोरे समस्तावस्तुतष्टयः। इमास्माः प्रतिविम्बानि
 सरसीववहन्नुमा इति अत्र हितस्ति सदेव उद्दिष्टं तिसामान्यपरो युक्तिसाम्यात् प्रतिविम्बश्च तत्र उपाधिषु
 विम्बाकारश्चित्रपरिणाम इति। तस्मात्प्रतिविम्बरूपेण प्रकृत्येव स्वसम्बन्धो भोगारब्धोऽस्ति अतस्तेनैतद्रूपे
 णात्तत्रिहते प्रकृत्यर्थत्वं युक्तं अतएव उः स्वमाभुजीयति पार्थनापि दृश्यते तच्च उः स्वभोगनिवृत्तिते प्रकृषा
 र्थत्वं अन्यसेवतयानसम्भवतीति सेवस्वतः प्रकृत्यर्थः। उः स्वनिवृत्तिस्तु करदकादिनीतिवत्तादर्थ्यननः
 किन्तु तद्भोगएव स्वतः प्रकृत्यर्थत्वं यातीति सेवस्वतः प्रकृत्यर्थः। तदिदं उः स्वभोगनिवृत्ते प्रकृत्यर्थत्वे योगभाष्ये

मासेदेवैरुक्तैस्तस्मिन्निवृत्ते प्रकृत्यः प्रणारिदत्तापत्रयं नमुक्त इति। अतः अतावपि उः स्वनिवृत्तेः प्रकृत्यर्थत्वं विषयतासं
 म्बन्धेनैव बोधेतदेतद्भोगवार्तिके प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक्। तदेव मननसूत्रेण मूहद्वयसंक्षेपेनोद्दिष्टं निस्तरत्वन
 योः पञ्चाभिविनेति अतः परं वक्ष्यमाणस्य हानोपायमूहस्याकाङ्क्षार्थतदितरेवाहानोपायतत्प्रत्याखेष्टसूत्रजा
 तेन। नतद्व्याप्तिसिद्धिनिर्मेरय्यनुवृत्तिदर्शनात्॥ लौकिका उपायाद्वनातेरत्यन्त उः स्वनिवृत्तिसिद्धिर्नास्ति कतो
 धनादिना उः स्वनिवृत्तेः पञ्चाधनादिक्षयेणापरङ्गवानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः। तथा च अतिः। अतस्तेनैतन्मासास्ति
 विनेनेत्यादि। नचेवधनाद्यर्जनस्य कञ्जरशोचवत् उः स्वनिवृत्तकत्वे कथं तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह। प्राप्य हि कश्चुत्तेपुती
 कारवत्त्वतीकारवेष्टातुरुवार्थत्वं॥ दृष्ट्या धनजन्याया उः स्वनिवृत्तावत्पत्रप्रकृत्यर्थत्वेमेव नास्ति यथा कथ
 चित्प्रकृत्यर्थत्वं तस्यैव कृतप्राप्य हि कस्य उः स्वस्वनिराकरणावदेव तेन धनादिना उः स्वनिराकरणास्य वेष्ट

नाद्वेषनादित्यर्थः। अतो धना धर्जने प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः। ऊं अरसो वादिकमप्यापात उखनिवर्तकतया मद्रूप
 ना. भा. रुवाधो भवते वेति सवदृष्टसाधनजो मद्रूपरुवाधो विदो हेय इत्याह। सर्वो सम्प्रवात्सम्भवेऽपि सत्त्वासम्प्रवादे
 ५ यः प्रमाराकसहोः। स्वप्रसवदृष्टसाधनजोऽऽवप्रतिकारोऽरवाऽऽवविवेकसात्त्राभिदो हेयोऽऽवपक्षानिक्षपणी
 यकृतः सर्वो सम्प्रवात्सर्वेऽवेमुदृष्टसाधनैः प्रतिकारसम्भवात्। यत्रापि सम्भवस्तत्रापि प्रतिकारपापा घन्यऽऽरवा
 वस्य कत्वमाह सम्भवेऽपीति सम्भवेऽपि दृष्टोपायनात्तरियकादिऽऽवसमेकविषयभावादित्यर्थः। तथा क्यो
 गस्तत्र। परिणामतापसंस्कारोऽवेगुगावृत्ते विरोधाच्च सर्वमेवऽऽवविवेकिन इति। ननु दृष्टसाधनजन्यसर्वस्मिन्ने
 षडऽऽवप्रतिकारोऽरवसम्भेदानियमोऽप्योजकः। तथा वस्मर्यते। यत्रऽऽवेन सम्भिन्नैतद्वयस्तमनत्रं। अमि
 लायोपरिणतश्च तत्सुरवस्वः पदास्पदमिति अत्राह। उक्तर्वादिपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्चुतेः॥ दृष्टसाधनासाध्य ५
 स्य मोक्षस्य तदृष्टसाधनसाध्यराज्यादिभ्य उक्तर्वात्तेऽऽवसताववाच्येते अपि सत्त्वाती गणात्मकत्वादेर-

पि। मोक्षस्योत्कर्षे प्रमाने सर्वोत्कर्षश्चुतेरिति। नहवैतसरीरस्य सतः प्रिया प्रियो रयहतिरिति असरिम्बाव
 सत्प्रिया प्रियवस्तु तदित्यादिना विदेहैकत्वस्योत्कर्षश्चुतेरित्यर्थः। ननु मा भवतु दृष्टसाधनादयत्र उखनिवृत्तिश्च
 तदृष्टसाधनात्वे वैदिककर्मणामप्यामसामममृता अक्षमेत्यादिश्रुतेरिति तत्राह॥ अविशेष्यो भयोः॥ ऊं
 योरेव दृष्टादृष्टयोरेत्यत्रऽऽवनिवृत्तसाधकत्वे यथोक्तत्वात्तु त्वेनाविशेष्यवमत्रव्यप्यर्थः। एतदेव कारिका
 यासुर्कंदृष्टवदातु अविकसत्यविरुद्धिस्त्यातिसययुक्त इति। एतरेषु युयत इत्यनुश्रवो देवः तदिहितया
 गादिरनुश्रविकः सदृष्टोपायवदेवा विरुद्धा हिंसादिपापेन विनाशितातिशयफलवत्त्वेन वयुक्त इत्यर्थः।
 ननु वैदिकहिंसायाः पापजनकत्वे बलवदनिष्ठाननुवन्धी दृष्टसाधनत्वरूपस्य विध्यर्थस्यानुपपत्तिरिति चेन्न वैध
 हिंसाजन्या निवृत्त्योत्पत्तिनात्तरीयतेन दृष्टोत्पत्तिनात्तरीयऽऽवधिकऽऽवाजनकत्वरूपस्य बलवदनिष्ठा
 ननु वन्धीत्वस्य विध्यसस्याक्षेतेः। यत्र वैध हिंसातिरिक्त हिंसायास्वपापजनकत्वमिति तदसत्संज्ञेन प्र

सा भा माराणाभावात्तु विरिहादिनां स्वधर्मः पियुद्रोहोक्षातिवधादिप्रतेवायषायश्चित्यश्रवणाच्चातस्माद्या
 १० स्यामेहतातदृष्टेमुद्रः स्वसन्निधिः। त्रयीधर्ममवममः। किंपाकफलसन्निधिमिति मार्करोडयक्वना
 च। अहिंसनसर्वरागीभूतान्यन्यत्रतिथेभैः इति श्रुतिसुवेवातिरिक्ता हिंसा निवृत्तेरिष्टसाधनत्वमेव
 वक्तिनतु वैविहंसाया अनिष्टसाधनत्वाभावमपीत्यादि कंयोगवार्तिके द्रष्टव्यमिति हि। न कर्मणा
 न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः। तमेव विदित्वा अतिवृत्त्युमेति नात्यः पथा विद्यते। य
 प्रायपादिश्रुतिविरोधेन सोमपानादिभिरमृतत्वगोनेमवमन्नव्यं आभूतसंस्तवं शानममृतत्वं हिमा
 धेत इति विद्यापुंरागात्। तदेवं दृष्टादृष्टोपाययोः साक्षान्तेरमप्रसूधाया साधनत्वे साधिते तड १०
 पायाकाङ्क्षया विवेकज्ञानमुपायो बह्व्यः तत्र विवेकज्ञानमविवेकारव्यङ्ग्यं। खेहेतुच्छेदद्वारेव

हानोपायइत्यास्यनादावपि विवेकमेवेतत्प्रतिक्षेपेन हेयहेतुतया परिसेवयति प्रयतकेन। न स्वभावतो
 बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः। उ. खातेन न विवृते मोक्षत्वस्योक्ततया वचोऽत्र उ. खयोषएवातस्य वचस्य
 प्रसूयेन स्वाभाविकत्ववक्षे माराणक्षरामस्तियतो न सोभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेशस्य श्रोत
 स्य विधिरुष्टान्नियोज्यानां घततेत्यमेः स्वाभाविकादोषाया मोक्षः सम्भवति स्वाभाविकस्य याव
 द्रव्यभावितादित्यर्थः। तडक्तमीस्वरगीताया। यथा भामतिनोऽस्वदेविकारि स्यात्स्वभावतः। न हि
 तस्य भवेत्सुक्तिर्जन्मान्नरातैरपीति। यस्मिन् सति कारणावित्तम्यादित्तम्योयस्योत्पन्नौ न भवति
 तस्य तत्त्वाभाविकमिति स्वाभाविकत्वक्षरणनुसर्वदोषतमप्यत्यु. खस्य स्वाभाविकत्वशङ्कैव
 नास्तीति चेन्न विगुणात्मकत्वेन वित्तस्य दुःखस्वभावत्वेऽपि सत्त्वाधिकेनाभिमतत्वात् तदु. खातुयतो वि

सा ॥ वनात्मनोऽपि तदनुपितं चिद्विषयं सम्भवात् ॥ स्वभावाभाविकत्ववादिभिर्वैद्वैतस्यैवात्मताभ्युपगमाच्च ॥ अथै
 ११ वनात्मना सा देवमोक्षोऽस्ति त्विदं ननु अहं ब्रह्मो विमुक्तः स्यामिति वचसा मानाधिकारोपनैव मोक्षस्य
 पुरुषार्थत्वादिति ॥ भवत्वननुष्ठानं तेन किमित्यत आह ॥ स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणां
 प्रामाण्यं ॥ स्वभावस्य यवद्वयभाविता मोक्षासम्भवेन तत्साधनोपदेशश्चुतेरानुष्ठानलक्षणां
 प्रामाण्ये स्यादित्यर्थः ॥ ननु श्रुतिबलादेवावुष्ठानं स्यात्तत्राह ॥ नासक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनु
 पदेशः ॥ नासक्याय फलाया उपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति य उपपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यसक्ये सापा
 य उपपदेशो न भवति किन्तु पदेशाभासयव ॥ बाधितमर्थवैदोऽपि न बोध्यतीति न्यायादित्यर्थः ॥ ११
 अत्र समुक्ते ॥ अहं पटवदीजवच्चेत् ॥ ननु स्वाभाविकस्याप्यपायेऽदृश्यते यथा उक्तं पटस्य स्वा

भाविकं शोक्लं राणा परिणयते यथा च विजस्य स्वाभाविकेण कुरसक्तिरपि नापनीयते अतः सुक्तपटवदीजवच्चेत्
 भाविकस्य वचसा पायः पुरुषे सम्भर्तुं निदृष्टं देवतसाधनोपदेशः स्यादिति वेदित्यर्थः ॥ समाधत्ते ॥ सक्त्युद्वाउद्
 वाभ्यां नासक्योपदेशः ॥ उक्तं दृष्टान्तयोरपि नासक्याय स्वाभाविकाया उपदेशो लोकानां भवति कृतः सक्त्युद्वाउद्
 वाभ्यां दृष्टान्तद्वयहिरोक्त्यादेराविर्भावतिरोभावावेव भवतः ननु शोक्त्या कुरसक्त्योरयायो भवति रजकादिना पोरैयो
 गिसक्त्यादिभिश्चरक्तपटमिदं वीजयोः पुनः शोक्त्या कुरसक्त्या विर्भावादित्यर्थः ॥ नचेदं पुरुषेऽपि ॥ स्वसक्तिरिरोभावय
 वमोक्षोऽस्ति त्विदं ननु अहं ब्रह्मो विमुक्तः स्यामिति वचसा मानाधिकारोपनैव मोक्षस्य
 पुरुषार्थत्वादिति ॥ भवत्वननुष्ठानं तेन किमित्यत आह ॥ स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणां
 प्रामाण्यं ॥ स्वभावस्य यवद्वयभाविता मोक्षासम्भवेन तत्साधनोपदेशश्चुतेरानुष्ठानलक्षणां
 प्रामाण्ये स्यादित्यर्थः ॥ ननु श्रुतिबलादेवावुष्ठानं स्यात्तत्राह ॥ नासक्योपदेशविधिरुपदिष्टेऽप्यनु
 पदेशः ॥ नासक्याय फलाया उपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति य उपपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यसक्ये सापा
 य उपपदेशो न भवति किन्तु पदेशाभासयव ॥ बाधितमर्थवैदोऽपि न बोध्यतीति न्यायादित्यर्थः ॥ ११
 अत्र समुक्ते ॥ अहं पटवदीजवच्चेत् ॥ ननु स्वाभाविकस्याप्यपायेऽदृश्यते यथा उक्तं पटस्य स्वा

लाभा त्वेतिराजिक्ते ॥ न कालयोगतोयापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात् ॥ नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य वधः कृतः व्यापिनो
 १२ नित्यस्य कालः पसर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्ता मुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां वन्धापत्तिरि
 त्यर्थः ॥ अत्राप्युक्तं रोगकालदेशकर्मोदिना निमित्तत्वसामान्यणापत्तेः पुनस्मृतिशक्तिभिः सिद्धत्वात् किन्तु यै
 मित्रिकत्वपाकजरूपादिवत् निमित्तजने तत्रैव वधे प्रतिविध्यते पुरुषे वधस्योपाधिकत्वाभ्युपगमात् ॥ ननु कालादि
 निमित्तकत्वेऽपि सहकार्यत्रयसम्बन्धात् सम्भवाभ्यावस्था स्यादिति चेत् एवं सति यत्संयोगे सत्यवस्थे वधे त्र
 तैव सहकारिणि तावदावच्छेद्योक्तः पुरुषे वधव्यवहारस्योपाधिकत्वेनाभ्युपपत्तिरिति कृतं यमिति कत्वेने
 ति ॥ न देशयोगतोऽप्यस्मात् ॥ देशयोगतोऽपि न वधः कृतः अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तान्मुक्ता मुक्तसर्वपुरुषसम्ब
 धान्मुक्तस्यपि वन्धापत्तिरित्यर्थः ॥ भावस्थान्तो देहधर्मत्वात् तस्याः ॥ संघातविसेवरूपतारव्याडे हतपा १२
 यवस्थान्तत्री मीततोऽपि पुरुषस्य वधः कृतः तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वादचेतनधर्मत्वादिन्य

र्थः ॥ अयमधर्मस्य साक्षादस्य वधकत्वेति प्रसङ्गमुक्तस्यपि वन्धापत्तिरित्यर्थः ॥ ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किंचा
 धवंतनाह ॥ असङ्गोऽयं पुरुष इति ॥ इति शब्दो हेतुर्न पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देहमात्रधर्मत्वमिति ॥ पू
 र्वसूत्रेणान्वयः ॥ पुरुषस्यासङ्गत्वात्पविकारत्वात्कारे विकारहेतुसंयोगात् ॥ सङ्गः प्रसज्येतेति भावः ॥
 असङ्गवचनमिति ॥ सयदत्रोक्तं चित्तस्य त्वनन्वागतत्वेन भवस्य सङ्गोऽयं पुरुष इति सङ्गश्च संयोगमा
 त्रं न भवति कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात् ॥ कति स्मृतिपदग्रपत्रस्यासङ्गतायाः पुरुषासङ्ग
 तायां दृष्टान्ततावधराणां ॥ न कर्मणा न धर्मत्वादिप्रसङ्गेऽपि न विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरु
 षस्य वधः कर्मणा मना न धर्मत्वात् ॥ अयमधर्मस्य साक्षादस्य वधे च मुक्तस्यपि वन्धाप
 त्तेः ॥ ननु त्वस्योपाधिकर्मणा वन्धाङ्गीकारेनार्थसिद्धेः साशयेन हेतुत्रयमाहतिप्रसङ्गेति प्रस
 ङ्गादपि दुःस्वयोगरूपवन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ सहकार्यत्रयवित्तवतो वित्तवकल्पनश्च प्रागेव

सा भा
१५

प्रकृतिवचकारणं भवेत्तत्तस्मादेव संयोगविषयादोपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलोपायवदि
दिति स्वसिद्धात्तमरणेनैव प्रसङ्गेनात्रात एवावधारयति ॥ न नित्यमुद्भवमुक्तस्वभावस्य तद्यो
नस्तद्योगाद्ये ॥ तस्मात्तद्योगात्ते प्रकृतिसंयोगं विना न प्रसूयस्य तद्योगो बन्धसमर्थकोऽ
स्ति अपि तु तत्तत्प्रवक्ष्यः बन्धस्योपाधिकत्वाभास्य न ज्ञेय न वक्तव्यः यद्विहितः प्रकृति
संयोगजः स्यात्पाकजरूपवत्तदा तद्वदेव तद्विधौ योगऽप्यनुवर्तते न वद्वितियक्षणादेर्द
खनासकत्वं कल्याकारणानां सस्य कार्यनाशकतयाः कल्पनेनेनेवोपपत्तावस्तामिह १४
स्वकल्पनात्तद्विहिद्विहोऽस्वादेरुपादानं अतो दीपसिखावत्क्षराभिधुरायावृत्तेराशुविना

शित्वेनेव तद्विहोऽस्वादेरुपादानं अतो दीपसिखावत्क्षराभिधुरायावृत्तेराशुविना
विकल्पवन्धोऽतुस्वाभाविको नैमित्तिको व्यति तथा संयोगविहतिरेव साक्षाधानोपाय इत्यपि व
क्रोति फलं ॥ तथा न स्मृतिः ॥ तथा जोतः अहं शिष्टं गृहं विद्धि धरत्यते ॥ यथा संशेष प्रकृतिविहो
त्रोऽपेन सो वतिड्ति ॥ वैशेषिकानां निवपारमार्थिकोऽस्वयोग इति प्रमोमा भूदित्येतदर्थं नित्यता
दियथा स्वभावमुद्भवस्य स्फूर्तिरस्य रागयोगो न ज्ञवायेणे विना घटते तथैव नित्यमुद्वादि स्वभाव
स्य प्रसूयस्योपाधिसंयोगं विनाऽस्वसंयोगो न घटते स्वतोऽस्वाद्यसंभवो दित्यर्थः ॥ तदुक्तं सो
रे ॥ यथा हि केवलोरक्तस्फटिको तद्व्यते जने ॥ अत्र काद्युपधानेन न घटते रमप्रसूय इति ॥ नित्यत्वं

कालान्वच्छिन्नत्वं सुद्रादिस्वभावत्वमनित्यसुद्रादिकैतन्नित्यसुद्रत्वं सदापापपुंरायस
 न्यत्वेनित्यवृद्धत्वमदुप्रविद्रूपत्वेनित्यमुक्तत्वं सदापारमाथिकिदृशयुक्तत्वं प्रतिविम्वरु
 डस्वयोपसत्त्वपारमाथिकोवेद्यइतिभावः। आत्मनो नित्यसुद्रत्वादेव युतिः। अयमा
 मासमात्रो नित्यसुद्रोऽसत्त्वोऽसत्त्वो निरञ्जो विभुरित्यादि। न च स्पमननसास्त्वत्वादत्रार्थे युक्तिरपि वक्त
 वेति चेत्सत्यननुद्योत्तयोग इत इत्यनेन नित्यसुद्रत्वादेव युक्तिरयुक्तेव। तथा हि आत्मनो नित्यत्ववि
 धुतादिकैतान्वेद्यादिदृशनिषेवसाधितं तन्नित्यत्वविभारात्सन्तोपयोगं वीणा डस्वाद्यत्वीह १५
 विकारैर्योगो न भवति तस्यैवान्नः करणस्य सर्वसम्प्रतकारस्य तदुपासकाकारणात्त्वमेव युक्तं

लावदात्सर्वविकारैर्वन्नः करणस्य दान्ययवतिकाभाश्च नृपनरत्नविकारेषु मनसो निमित्तत्वमात्मनश्चोपा
 दानत्वेन युक्तं कारणादयकल्परागोऽस्वात्। न च हसुस्वीडस्वीकरोमित्याद्युभवादान्नो विकारोपादानत्वं
 सिद्धिरिति चेन्न अहं गौरो वेगित्यादिधर्मः पातित्वेनापामारायशङ्कासंक्षिततया कृतं प्रत्यक्षाणां युक्तं
 कीदृशहिताउमानोपक्षयाऽवतत्वात् आत्मनश्चिन्मात्रत्वेन युक्तिरप्यवश्यत इतिदिक्। अस्य सूत्रेणैवार्थः
 काश्रियायुक्तः। तस्मात्तत्संयोगादेवेतन्वेतनावदिवतिङ्। एतावन्निवेद्यतथा कर्त्तव्यमवस्युदाशानि
 इति। कर्त्तव्यमवस्युदस्वित्वादिशकत्वविकारोपतक्षणात्तथायोगसूत्रेऽप्यस्य सूत्रेणैवार्थ उक्तः। इदं
 स्ययोः संयोगो हेतुहेतुरिति। गीतायाञ्च। परुषः प्रकृतिस्थो हि भुक्ते प्रकृतिज्ञानयुगात् इति प्रकृति
 स्थः प्रकृतौ संयुक्तः। तथाश्रुतावपि। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तव्याऽङ्गमणी विन इति नवकातादिव

सो. ना देतरप्रकृतिसंयोगोऽपि मुक्तामुक्तपुरुषसाधारण्यतया कथं वधहेतुरिति व्याचक्षते। जन्मापरणाम् स्वस्ववृद्धिभावात्
 १६ त्रप्रकृतिसंयोगविशेषश्चेदत्र संयोगसद्वार्थत्वात् योगभावेमात्रेण स्यात्साधारण्यतया तत्त्ववृद्धिद्वयुपाधिर्नैव प्र-
 षङ्गः स्वयोगाच्च। वैशेषिकादिबुद्धेर्भोगजनकतावच्छेदकत्वेनात्र कारणसंयोगेदेजात्यश्चास्माभीरपि छैः अतो
 नमुमुत्थादौ मुक्तिप्रसङ्गः स्वस्ववृद्धिनिवासेनावतयति। अद्वैतसत्त्वात् एवमेव। अतः स्वस्वमिभावमव-
 शेति। कश्चित् प्रकृतिपुरुषयोः संयोगाद्भेदोऽप्युक्तस्य परिणामसंज्ञोपसंभवेयातां अतोऽत्रादिवेकस्य संयोगसद्व-
 र्थेति संयोगइति तत्र तद्योगोऽप्यविवेकादिति सूत्रेनाविवेकस्य संयोगहेतुताया एव सूत्रकारोऽप्यवधारणाय तत्रैव स्वा-
 मिसत्त्वात् स्वस्योपलब्धिहेतुः संयोगः तस्य हेतुरविद्येति सूत्राभ्यां पाञ्चनेऽपि संयोगहेतुत्वस्यैव विधायोक्तत्वाच्च
 किञ्च विवेकाभावस्य संयोगत्वे प्रत्यक्षादावपि प्रकृतिपुरुषसंयोगसत्त्वेन भोगाद्यापत्तिः। मिथ्याज्ञानरूपस्या १६
 विवेकस्य संयोगत्वे आत्माश्रयः पुण्यप्रकृतिसंयोगस्याशादिहेतुत्वादिति। तस्मादविवेकातिरिक्तो योगो

वक्तव्यः स्वसंयोगएव अयस्याप्राप्त्यागिकत्वात् संयोगश्च परिणामः। तस्मात्परिणामातिरिक्तधर्मोऽप्येव परिणाम-
 मित्वमवधारणत्वेनैवाकृतस्य सर्वगत्वत्वरूपविभुत्वानिपपत्तेः। नापि संयोगमात्रं सङ्गः परिणामहेतुसंयोगस्यैव सं-
 ङ्गसद्वार्थतायावक्तव्यत्वादिति। ननु तथापि कथं विभोऽप्यप्रकृतिपुरुषयोर्महदादिहेतुरिति। संयोगोऽद्यत इति चेत्
 प्रकृतेः परिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्रिविधगुणसमुदायरूपतया परिच्छिन्नगुणावच्छेदेन पुरुषसंयोगोऽप्यतः तस्मात्
 कृतिस्थितिसिद्धत्वात् प्रकृते संयोगक्षोभयोरिति। एतच्च योगवार्तिके प्रपञ्चितमस्माभिः। अमररक्तभोग्यभोक्तृयोग्य-
 तैवानयोः संयोगइत्याह। तदपि न योग्यतायानित्यत्वे ज्ञाननिवर्त्तत्वानुपपत्तेः। अनित्यत्वे किमपराङ्गसंयोगेन परि-
 णामित्वापत्तेः समानत्वात् भोग्यभोक्तृयोग्यतायाः संयोगरूपत्वस्य सूत्रादिष्वनुक्तत्वेनाप्राप्त्यागिकत्वाच्चेति। त-
 स्मात्संयोगविशेषः एवान्वयवधारण्यहेतुतया सूत्रकाराभिप्रेत इति खयंवधहेतुरवधारितः। इदानीं नास्ति का-
 भिप्रेता अपि वधहेतुको निराकर्तव्यः। तत्र सङ्गमिश्रोद्भावलोऽद्वयवादी विनायकः इत्यनुशासिकादिसिद्धांशः

ਸੀ

9

कविज्ञानाद्वैतवादिनो बोद्धव्यमेवमाहुः॥ नास्ति प्रकृत्यादिकं बाह्यं वस्तु न्यतयेन तत्संयोगादौ पाक्षिकस्तान्त्रिको
वाच्यः स्यात्॥ किन्तु क्षणिक कविज्ञानसत्त्वानमावमद्वितीयत्वं सर्वेषां इति अविद्यामिथ्याज्ञानाख्याततए
ववच्यइति॥ तथा च तैत्तिरीयमित्रोऽपि हि बुद्ध्यात्मविपर्यासमदर्शकैः॥ ग्राह्यग्राहकसंविद्धिभेदेवानिवलक्ष्यत
इति तस्मत्तमादौ निरगक्रियते॥ नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धयोगात्॥ अपिशब्दः पूर्वोक्तकालाद्यपेक्षया
अविद्यातोऽपि न साक्षाद्वन्धयोगः॥ बुद्धेन वादितां तेषां मविद्याया अप्यवस्तुत्वेन तथा बन्धानौचित्यात्॥ न
हि स्वाप्नरुज्जावन्धनं दृष्टमित्यर्थः॥ बन्धोऽप्यवस्तुवइति चेन्न॥ स्वयं सृजकारेण निराकरिष्यमाणात्वादिता
नाद्वैतप्रवरणोत्तरं बन्धनिवृत्त्येयोगाभ्यासाभ्युपगमविरोधाच्च बन्धमिथ्यात्वप्रवरणकवन्धनिवृत्त्याफल
सिद्धत्वं निश्चयात्॥ तदर्थं ब्रह्मायाममाध्ययोगानुष्ठानासम्भवादिति॥ वस्तुत्वे सिद्धात्तद्वैति॥ यादवाविद्या

यावत्तु त्वत्कीक्रियते तदा स्वाभ्युपगतस्या विद्यामृतत्वस्य हानिरित्यर्थः ॥ वेजानीयं देतापत्तिश्च ॥ किं अविद्यायावत्तु
त्वेशरी कविज्ञानसन्नानादि ज्ञातीयं देतैष स ज्येसतश्च भवतामनिष्टमित्यर्थः सन्नानातः पातियत्को नामानन्त्या
सजानीयं देतमिष्यत एवेत्याशयेन विजातीयेति विशेषणी नन्वविद्या अपि ज्ञानविज्ञोक्तत्वात् अविद्यायापि
कथं विजातियं देतमिति चेत् न तानरूपा विद्यायावच्छेदकारकानि तया वा सना रूपा विद्या वा एवैव हेतुत्वाभ्युपगानात्
वासना तु तानविजातियैवेति यमिच्छसूत्रे ब्रह्ममीमांसा सिद्धांतेति शक्यत इति प्रमोदकर्तव्यः ॥ ब्रह्ममिमांसायां केनापीत्
त्रेणाविद्यामानतो वक्ष्यामुक्तत्वात् अविभागो वचनादित्यादि सूत्रे ब्रह्ममीमांसाया अमिषेतस्या विभागतक्षणादे
तस्या विद्यादिवान्तवत्त्वं व्यविशेधात् यत्तु वेदात्रिबुवाणामधुनिकस्य मायावादयान्तिङ्गं दृश्यते तत्रेयामपी विज्ञाना
दीधेकदेशीतया युक्तमेव मायावादमसच्छास्त्रप्रकृतं बौधमेव च ॥ मयेव कथितं देविकतो बालरासवीरोत्यादि यत्र उ
परास्थमिव वाक्यमिराम्यो न तु तद्वदन्तमन ॥ वेदार्थवमहाशास्त्रं मायावादमवैदिकमिति तदा कस्य वा दिति ॥ माया

वादिनोऽत्र न साक्षात्प्रतिवादिनो विनातिथि विशेषणवैयर्थ्यात् मायावादे सजातियद्वैतस्याप्यनसुपगम इति । तस्मादत्र
 प्रकरणे विज्ञानवादिनो वक्ष्ये हेतुवद्वैतसंज्ञा निराक्रियते । अन्ये वदन्ति तान् विना नामपि प्रकृतबोद्धा मायावादिना
 मविद्यामात्रस्य तुल्यस्य वक्ष्ये हेतुत्वे निराकृतं यदि तच्च । अस्मत्सत्ते त्वविद्यायाः कृतस्थानित्यन्तारूपपारमार्थिकत्वाभा
 वेऽपि यथा हि वदन्ति वक्ष्ये तदक्षपमाणा संयोगाद्वारा वक्ष्ये हेतुत्वे यथोक्त बाधकानवकाशः । संयोगमते वैलक्षण्यमिमांसा
 मतेऽपीति । सङ्कोचे । विरुद्धो भयं रूपमिव । ननु विरुद्धं यदुभयं सदृशं तद्विलक्षणं वा तदुभे वा विद्यातत्त्वव्या
 अतो न तथा पारमार्थिका द्वैतमङ्ग इति चेदिति पर्थः । त्वयन्तु सदृशं रूपं च त्वयदक्षपति तत्र सत्त्वं । तत्त्वे व्यक्तत्वा
 व्यक्तत्वरूपतया विरुद्धे स्वनभवत इति स्वयमितु विरुद्धपक्षपादाने परिहरति । न तावदपदार्थी प्रतीते सुगमं १८
 अपि वा विद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगादेव वक्ष्ये हेतुत्वे शाने ना विद्याक्षयात्तरं प्रारब्धभोगादुपपत्तिः वक्ष्ये

यस्य दुःखभोगस्य कारणमाणा इति । अस्मदादिमते तु नायं दोषः । संयोगद्वारे वा विद्याकर्मणि हि नावक्ष्ये हेतुत्वात् न मावे
 च संयोगप्रारब्धसमाप्तिविज्ञानं नश्यतीति । पुनः सङ्कोचे । न वयं वदाम्यर्थं वादिनो वैशेषिकादिवत् । ननु वैशेषिकाया
 स्ति कवत्र वयं वदाम्यर्थं वादिनो वैशेषिकादिवत् । अतोऽप्रतीतोऽपि सदात्मकः सदृशविलक्षणो गपदार्थो
 विद्येते भुपेयमिति भावः । परिहरति ॥ अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽप्यथावालो मन्त्रादिशमत्वं ॥ प
 रार्थनियमो मास्तु तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहमवत्रियममात्रादि
 व्यागानसंमतिः अयथावा लकाद्युक्तरूपाप्यौक्तिकस्य संग्रहस्यादित्यर्थः । अत्रादिकं चास्तीति नर्थे स्फुटं ना
 स्ति युक्तिविरोधेन यत्सहिष्णुते रथोत्तरा सिद्धिरिति भावः । नासद्रूपानसद्रूपमायाने वा भयान्तिका । सदृश
 ध्यामनिर्व्यामिथ्याभूता सनातनित्यादि सौरादिवाक्यानां त्वयमर्थः । वीकारजननी मायामूर्तरूपामजी

धुगानित्यादिभुतिर्सीद्विमायायाप्रकृतिः परमार्थसिद्धिर्भवति पूर्वपूर्वविकाररूपैः प्रतिक्षणां परिणामात्। नापि प
रमार्थसिद्धिर्भवति अर्थरूपकारित्वेन शशशुद्धविलक्षणत्वात्। नापि तदभ्यात्मिका विरोधाच्च अतः सदसम्भ्या
मनिर्वाच्या सत्यवेति सत्यवेति निश्चिन्त्योपदेष्टुमसक्या नितुमिच्छाभूता तया रम्य व्यावहारिका सत्त्ववती प
रिणामिनीत्यनारूप व्यावहारिक सत्त्ववती वेति स्तवाये प्रपञ्चयिष्याम इति टीका। यतः प्रकरणेण पश्यन्तानी
व सर्वानेव उच्यन्तानि आधुनिकेऽपि मायावादे योजनीयानि। अपरेणास्तिकायाऽऽक्षरिकावादे विषया
सन्निवेशावासानायायावस्थवन्व इति तदपीदृश्यति ॥ नागादिविषये परादनिमित्तकोऽप्यस्य ॥ अस्यात्
न प्रवाहरूपेणागादिकाया विषयवासना तत्रा निमित्तकोऽपि विषयेऽसम्भवति त्वर्थः। निमित्ततोऽप्यस्य
तिपाठस्तु समीचीनः। अत्र हेतुमाह ॥ नवाद्याभ्यन्तरयो रूपस्योपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवधानात् सु

अस्थपाटली पुत्रस्थयोरिव ॥ तस्मिन्नेव परिधिर्लोहे हानेन हस्तवात्मा तस्याभ्यन्तरस्य नवाद्यविषयेण सहोपरस्योपर
ञ्जकभावोऽपि सम्भवति। कतं पुत्रस्थपाटली पुत्रस्थयोरिव देशवेव धानादित्यर्थः। संयोगे सत्यवही वास
नाख्य उपरागोदहः। यथा मज्जिष्ठा वस्त्रयोः यथा वा पुष्प पुरकयोः। अतः सत्त्वेन त्वमतेऽपि सत्त्वभावादी
समुदीयते। सुद्वपाटली पुत्रो विप्रलक्ष्णो देशविसेषो। ननु भवतामिडिया रागमिवास्माकमात्मनो विषयत्वा
गमनादिवयसंयोगेभ्यो विषयो परागो वक्तव्यस्तत्राह ॥ द्वयोरेकदेशतत्त्वो परागात्र व्यवहृता ॥ द्वयोर्विधमुक्ता
त्मनोरेकस्मिन् विषये देशतत्त्वो विषयो परागात्र व्यवहृतोऽक्षवेवस्था स्यात्। मुक्तस्यापीव व्यापतेरित्यर्थः अत्र
कते। अतः स्वसाचेत् ॥ न चैकदेशसम्बन्धेन विषयसंयोगसाम्यं पृष्टवत्तादेवो परागता भइति चेदित्यर्थः
परिहरति ॥ न द्वयोरेककालायोगा उपकारकभावः ॥ क्षणिकत्वात्पुण्यमात्रद्वयोः कर्तृभोक्ता

रुकात्तासत्वेनोपकार्योपकारकभावः न कर्तृनिष्ठादृष्टेन भोक्तृनिष्ठा विषयोपरागः सम्भवतीत्यर्थः। सङ्कते॥ उत्तरक
र्मवहीतीवेत्॥ ननु यथापितृनिष्ठेन पुत्रकर्मणा पुत्रस्योपकारो भवति तद्वदधिकरणेनेवादृष्टेन विषयोपरा
गस्यादित्यर्थः दृष्टान्ता सिद्ध्या परिहरति॥ नास्ति हितवस्थिरस्य कात्यायोगर्भावादिना संस्क्रियते॥ उच्ये
ष्ट्रापितमेते पुत्रस्योपकारो न दत्तते हीयस्मात्तन्मते गर्भाधानमारभ्य नमप्युत्पत्त्यायिकस्यात्माना
स्तियोजनोत्तरकात्तीनकर्मोधिकारार्थं पुत्रेष्ट्रा संस्क्रियेतेति। दृष्टान्तस्योपसिद्धिरित्यर्थः। अस्मभ्यंते तु
स्थेय्योपगमात्त्राप्यदृष्टसामानाधीकरणमेवास्ति पुत्रेष्ट्रा जनेतेन पुत्रोपाधिनीष्टादृष्टेन पुत्रोपा
धिद्वारा पुत्रस्योपकारादित्यस्मभ्यंतेऽपि दृष्टान्तसिद्धिरिति भावः। ननु बन्धस्यापीक्षणीकत्वात्नीयत
कारणाकोऽभावकारणाकस्य वा बन्धोऽस्ति न्यासयणापरोरागस्तिकप्रतेवतिष्ठते॥ स्थिरकार्यसिद्धे

क्षणिकत्वं॥ वक्ष्यति स्यपि भावस्तु कथं वा। अत्रायं प्रयोगः विवादास्पदेव चादिकक्षणीकसत्वात्तदीपरी
खदिवदिति। ननु दृष्टादौ मन्त्रिवारतस्यापि पक्षसमत्वात्तदेवोक्तस्मिन्कार्यो सिद्धेरिति समाधत्ते॥ न प्रत्यर्
तावाधात्॥ न कस्यापि क्षणिकत्वं यदेवाहमदाक्षतदेवाहं स्पृशामीति। यदि प्रत्यभिज्ञया स्वैय्यसिद्धेः क्षणिकत्वं
स्यवावात्प्रतिपक्षात् उमारोनेत्यर्थः। तद्यथा कक्षादिकं स्थिरं सत्त्वात्तद्यदादिवदिति अस्मभ्यंते एवावुक्तत्वं
सत्वेन न सत्यतिपक्षता। पदीपदौ च सक्ष्मोणकक्षणा नाकतेनेन क्षणिकत्वं न स एव परे व्याप्तिः॥ अतिस्या
यविरोधाच्च॥ सदेव स्वमेदमग्र आसीत्तन्मएदमग्र आसिदित्यादिभुतिभिः कथमसतः स जायेतेत्यादौ
त्रौतास्तुतिभिश्च कार्यकारणात्मका पीतप्रपञ्चे क्षणिकत्वात् उमानस्पविरोधाच्च क्षणिकत्वं कस्या

पीत्यर्थः ॥ इदं तत्रासिद्धे ॥ परीपसिखादीतद्वान्नेषाणिकत्वस्यासिद्धे अनक्षणीकत्वानुमानमित्यर्थः ॥ किञ्च ये
 तिकतावादीनामद्वयलिख्येऽपि कार्यकारणभावः प्रवृत्तिनिवृत्तेऽप्यनुपपत्तिसिद्धे नोपपद्येतेत्याह ॥ युग
 प्रजायमानयोरीकार्यकारणभावः ॥ किंयुगप्रजायमानयोः कार्यकारणभावः किंवाक्रमिकयोः तत्र ना
 द्योविनिगमकाभावादिभ्य इति भावः ॥ नान्ने इत्याह ॥ पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ पूर्वस्य कारणस्यापायका
 त उत्तरस्य कार्यस्यैव तत्त्वतो वित्यादपि नक्षणीकवादे सम्भवति कार्यकारणभावः ॥ उपादानकारणानुगत
 तैवेव कार्यानुभवादित्यर्थः ॥ उपादानकारणमधिकृत्यैव उच्यमाण इत्याह ॥ तन्मावेतदयोगादुभयव्यभिचा
 रादपि ॥ यत पूर्वस्य भावकात् उत्तरस्यासम्बन्धः अत उभयव्यभिचारद्वयव्यतिरेकव्यभिचारद्वयान

कार्यकारणभाव इत्यर्थः ॥ तथा हि यदोपादयोत्यतिः तदोपादानं यदोपादानाभावस्तदोपादेयोत्यभाव इत्य
 व्यत्यतिरेकेणोपादेयोपादानयोः कार्यकारणभावग्रहो भवति तत्र क्षणीकत्वेन क्रमिकयोस्तयोर्विच्छेदका
 ततयान्वयव्यतिरेकव्यभिचारभ्यामनकार्यकारणभावसिद्धिरिति न ॥ नमित्तकारणस्यैवोपादानकारणस्यपी
 पूर्वभावमात्रेणैव कारणतास्तुतत्राह ॥ पूर्वभावमात्रेणानियमः ॥ पूर्वभावमात्राद्युपगमेव इदमेवोपादानमि
 तिनियमो न स्यात् नमित्तकारणानामपि पूर्वभावाविशेषात् ॥ उपादाननिमित्तयोर्विभागः सर्वलोकसिद्ध इत्य
 र्थः ॥ अपरे तु नास्तिकाश्रयविज्ञानातिरिक्तवस्तुभावेन बन्धोऽपि स्वप्नपदार्थवत् ॥ अतोऽत्यन्तसिद्ध्यात्वेन न त
 त्कारणमस्तीति तन्मतमपाकरोति ॥ नविज्ञानमात्रेण बाध्यप्रतीतेः ॥ नविज्ञानमात्रेण तत्त्ववाच्यार्थानामपी
 विज्ञानवत्प्रतीतिसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ननु ताद्यवतर्करास्वप्नादितद्वान्नेषाणिकत्वे हेतुकमिथ्यात्वानुमानेन वा

स्वस्त्वनुभवो वाधनीयः अत्र च भवतां प्रतिस्ठितिः अपि सः विद्वांसं सर्वं तस्मात् विज्ञानमेव तस्मिन् प्रपञ्चो न संसृतिरिति
 त्वादिदं नो ह्यवगच्छामाह ॥ तदभावे तदभावाच्च ॥ तर्हि वाह्याभावेऽस्य मेव प्रसज्येत न तु विज्ञानप्रति
 तिरेपि कृतः तदभावे तदभावात् वाह्याभावे विज्ञानस्याप्यभावप्रसङ्गात् विज्ञानप्रतितिरेपि वाह्यप्रतीतिवद
 वस्तुविषयत्वा अनुमानसम्भवात् विज्ञानप्रामाण्यस्य कायसिद्धताच्च ॥ तथा विज्ञाने प्रमाणा नामपि वास्तव्या
 पक्षापाद्येत्यर्थः न च नु भवेकस्यापि विवादाभावेन नास्ति न प्रमाणापेक्षेति चेन्न शून्यवादिनामेव तत्र वि
 वादात् अन्यथा सतापि प्रमाणेन वस्तुसिद्ध्यति विषयादादस्येव प्रमाणप्रयोजकत्वात् न तु प्रमाणाणा
 मर्थिकत्वेत्येति चेन्न स्पष्टं सति असत्यमार्गस्य सर्वत्र सुतभत्वेन कायार्थे प्रमाणाद्वैयर्थ्यायोगा
 त् ॥ अथासमर्थेऽपि व्यावहारिकसत्ता रूपो विरोधः प्रमाणादिष्वेष्टमिति चेत् ॥ अथातमार्गेण किमु ॥

नरिदं व्यावहारिकसत्त्वं यदि परिणामी त्वं तदस्मात् नीरपीदृशमेव सत्त्वं वाह्यग्राहकप्रमाना नामिस्त्रैशुक्तिरजाता
 दितुल्यत्वेत्येव प्रपञ्चेऽस्मात् प्रतीत्युक्तं यद्विषयः प्रतीतिमात्रं तदापि नादृश्यैव प्रमाणो वा सार्थस्यापीति द्विप्र
 संगतत्वाद्यवतर्कात् उग्रहीतेन यथा कथञ्चिदनुमानेनैव वाह्यवस्तुविज्ञानेऽपि सम्मान इति ॥ एतेनाहुनिकापीवेदान्तिवु
 वानामपीमतं विज्ञानवास्तुल्ययोगक्षेपतया निरस्तं ॥ विज्ञानमात्रसत्यता प्रतिपादकभुती स्मृतयस्तु कूटस्थत्वं
 रूपोपारमार्थिकत्वामेव वाह्याना प्रतिषेधात् न तु परिणामित्वरूपा व्यावहारिकसत्ता अपि यत्तु कादा मोरेणा
 पिनाय संतापुपेति वै ॥ परिणामानि सम्भूतानि तद्वस्तुवृत्तचर्किं वस्तु राजेतियध्वो के अत्र राजमतादीकं ॥
 तथा न्यस्तवृत्तेन सत्संकल्पना मयमिति विज्ञापुरादिभ्यः परिणामित्वस्य वा सत्तात्वावगमादिति
 संकल्पना मयमीश्वरादी संकल्पं रचिता ॥ एतेन विज्ञानमयमेवेदमस्य वसवगच्छतेत्यादिना विज्ञापुरा

सा भा २३ रोमायामोहसूषणादिषु नासुभ्योऽपितत्त्वमेवोपरिष्टेनैव नविकारादिदौषविपरिताथैव रोमा
 विज्ञानवादिनो नास्तिका भूवरित्यवगतम् । तदेतत्सर्वं बुद्धमीमांसाभाष्यमायावादिनिरसनप्रस-
 क्तो विस्मयितमस्माभिः । नचेवं भवतु संस्यमेव तत्त्वतदासुतरामेव वधकारणाच्चेयं न युक्तं तु क्त्वा
 दिति नास्तिकस्य रोमणिः प्रत्यवतिष्ठते ॥ इत्येतत्त्वभाषो विनस्पतिवस्तु धर्मो विदनाशस्य ॥ इत्य-
 मेव तत्त्वयतः सर्वोऽपि भावो विनस्पतियच्च विनासी समिध्या च प्रवतु अतः सर्ववस्तुनामाद्यत्रयोभा-
 वमात्रत्वात्तद्व्यपारिकसत्त्वं सा विन्निकं न पारमार्थिकं वधा । इतः तर्किकेन वध्यत इत्यासयः भावानां २३
 विनासित्वे हेतुर्वस्तु धर्मत्वादिनाशस्यति विनाशस्य वस्तुत्वभावत्वात् स्वभावतु विहाय न इदं यः

स्तिष्ठतीत्यर्थः । परिहरति ॥ अयं वादमात्रमवधाना ॥ भावत्वादिनासित्वमिति सूक्तानामपवादमात्रमिथ्यावाह्य-
 घनासकारणाभावेन निरवयव इत्यानासासम्भवात्कार्यारण्यमपि विनासासिद्धेऽपरोक्षीर्ण इति प्रत्येक-
 देवद्योऽर्त इत्यादिप्रतित्याद्यदरेतीनाख्याया अवस्थाया यथसिद्धेः अयं कतायाश्चकार्येति तत्रा-
 नुपगमेऽसममतप्रवेशस्य । किञ्च विनासास्य प्रपञ्चतत्त्वा अनुपगमेऽपि विनासास्य वद्वत्पुस्तकार्थः सम्भव-
 तैवेति । कश्चित्तु व्याचष्टे सत्यमिति अत्राशङ्किते वादमात्रं न पुनरत्र युक्तिरस्ति प्रमाणासत्तासत्यवि-
 कल्पासहत्वात् । सत्यप्रमाणाङ्गीकारे तैव सत्यताक्षतिः अनङ्गीकारे प्रमाणाभावान्न सत्यमिति सिद्धिस्त-
 त्सिद्धौ न चिदुपताद्यापतिरित्यर्थः । नवननिरोधो नवोत्पत्तिर्न वधो नवसाधकः । ननु मुक्षार्णवैमुक्त इत्य-

पापरमार्थता। सर्वस्य निरात्मकं पुरुषं यत्र विद्यते। स भावयोगः स प्रोक्तं यमात्मानं प्रपश्यतीति धृतिः
 तिभ्यामपि स न्यत तत्त्वतया प्रतिपाद्यत इति वाच्यं। पुरुषाणां निरोद्धाद्यभावे स्पेवता दशधृतिषु
 तैर्यैवोक्तत्वात्। पूर्वोक्तवाक्याभ्यां पुरुषे स्पेव प्रकरणात् विलिखितविश्रुताकासस्पेवता दशधृतिषु तत्त्व
 तया प्रतिपादनाच्च त्रैलोक्यगणगाकारं राभस्तुल्यं वप्रः स्वकं। विद्यद्वामित्तोभ्यायनयोगिब्रह्मेवगी
 यत इत्यादिवाक्यान्तरैरुक्ता क्यत्वात्। आकाशसंन्ययोः पर्यायत्वादिति। मनोमहत्तत्वाद्यस्ति गान
 करणश्च विद्यद्वामित्तोकासत्वात्। दुवर्गात्तरमाह॥ उभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि॥ क्षाणिक २४
 बाह्यविज्ञानेभ्यः पक्षयोः समानक्षेमत्वात्तुल्यनिरसराहेतुकत्वादयमपीपक्षो विनश्यति तत्त्वतः॥

क्षाणिकपक्षो गिरासहेतुर्हि प्रत्यक्षितानुपपत्त्यादिः संन्यवादेऽपि समासाः तथा विज्ञानपक्षगिरासहेतुर्वा
 स्यप्रतित्यादिप्यत्र समान इत्यर्थः। यदपि उच्यते निरुद्धपत्त्यासत्त्वात् तत्त्वतया संन्यते वास्तु पुरुषार्थः। तै
 तैर्मयतेन गपि उच्यते मित्याह॥ अपुरुषार्थत्वं मुमयथा॥ उभयथा स्वतः परतश्च सूर्यतायाः पुरुषार्थत्वं
 सम्भवति त्वनिष्ठेनैव मुखवादिनां पुरुषार्थत्वात्। स्थिरस्य च पुरुषस्यानभ्युपगमादित्यर्थः तदेव बन्धकार
 णाविषयनारिक्तकमतानि दुषितानि। इह निर्वर्गगिरास्त्वावसिद्धायास्तिकसंभाष्यास्यप्यन्यानि बन्ध
 वन्धकाराणां निरस्यते॥ न गतिविसेषात्॥ प्रकरणाद्वचो लभ्यते न गतिविसेषात् शरीरप्रवेशात्
 पादपि पुरुषस्य बन्ध इत्यर्थः। अत्र हेतुमाह॥ निश्चितस्य तदसम्भवात्॥ निश्चितस्य विभाः पुरुषस्य

पते सम्यक्वास्त्यर्थः। ननु भुतिस्तु त्वो रिहलोकपालो कगमनागमनश्रवणात्पुरुषस्य परिधिन्नहमेवा
 न्ना तथा न भुतिरपि अंगुष्ठमात्रं पुरुषोऽत्र रात्रेत्यादिरित्यासङ्गमपाकरोति॥ मूर्तत्वात्तद्यथा
 तस्मात्प्राधम्योपनावपसिद्धात्॥ परित्यज्यतादिवत्पुमान्मूर्तः परिधिन्नः स्विक्रियेत तदा सावधतोर्वी
 नासित्वादिना घरादिसमासाधम्योपनावपसिद्धात्स्यादित्यर्थः। गतिभुतिमुपपादित्युति॥ गतिभुति
 रपुपाधिवोद्याहाकासवत्॥ यावद्गतिभुतिरपि पुरुषेऽस्ति सा विभुता भुतिस्मृतियुक्तेऽप्येता
 का संप्रवोपधिवोपादेव सत्तवेत्यर्थः। तत्र च प्रमाणं। यस्मिन् सत्तवाकासे नियमाणाद्यते यथा। य
 तो नियतनाकसंस्तरो जीवो न भोपम। उद्देगुरो नात्मुमुनेरावैक्यारागमात्रो हवरोऽपि हृत् इत्या

दिभुतिः। नित्यं सर्वगतः स्यात्पुनरित्यादिश्च स्मृतिः। मध्यमपरिमाणे त्वेसावयवत्वापत्त्या विना सित्वं अनुवेदेह व्यापिशक्त्या
 उपपत्तिः इत्यादिभ्युक्तिरिति। अवरुपप्रकृतिः कुरुते कर्मसुभासुभफलात्मकं। प्रकृतिश्च तद्वत्त्वातिविपुला कपुक मगा
 इत्यादिभ्युक्तिभिः प्रकृतेरेव विविधकृत्या रूपा गतिः स्मर्यते इति॥ सा कर्मनाप्यतद्वत्त्वात्॥ कर्मना दृष्टेन निरुद्धा
 नपुरुषस्य वधः कृतः पुरुषधर्मोपाभावादित्यर्थः। पूर्वविहितानेपि द्वयापाररूपेण कर्मणा वधो निराकृतः अत्र तु तज्ज
 न्यातस्तेति अर्थिकविभागादपौ न रुक्त्युः। न च न्यधर्मोपापदृष्टेनान्यस्य वधः सान्नत्राह॥ अतिप्रसक्तौ एव धर्मत्वे॥ वध
 तत्कारणयोर्भिन्नधर्मत्वे अतिप्रसक्तिर्भुक्तस्यापि वधापत्तिरित्यर्थः। किं वदन्तासाभावादिकर्मोत्तरेण न वा केनापि पुरुषस्य
 वधात्पत्तिर्न द्यते अतिविरोधादिति साद्वारणं वाचकमाह। निर्गुणादिभुतिविरोधश्चेति॥ पुरुषवधस्यानोपाधिकत्वे साधि
 चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिभुतिविरोधाच्चेत्यर्थः। इति सद्भावधेहेतुपरिष्कारमाप्नोः। तदेवं स्वभावतो वधस्य त्याहिना

सा. भा.

२६

प्रदर्शकेनेतरप्रतिष्ठापनः प्रकृतिपुरुषसंयोगएवसाक्षाद्वहेतुरवधारितत्वेनयमासंज्ञाः। ननुप्रकृतिसंयोगोऽपिप्र
रूपसत्त्वाभाविकत्वादिविकल्पगतः कथनमवतिसंयोगस्यत्वाभाविकत्वकात्तारिनिमित्तकत्वेहिमुक्तस्यापि
न्वापतेरित्यादिदोषा यथायोग्यसमानाएवेतितामिसामाशङ्कापरिहरति॥ तद्योगोऽप्यविवेकात्रसमानत्व॥
पूर्वोक्ततद्योगोऽपिप्रकृत्याविवेकादक्षपमार्गाविवेकादेवहिनीमित्रात्संयोगोभवतिअतो नोक्तदोषाणांसमान
त्वमस्तित्यर्थः। सचाविवेकोमुक्तेषुनास्तीतिनतेषांपुनसंयोगोभवतीति। नचविवेकोऽत्रप्रकृतिपुरुषाभेदसाक्षा
त्कारसंयोगात्प्राप्तत्वात्किंतुविवेकप्रागभावाविवेकावेत्तानवाप्तत्वात्तदभयमपिनपुरुषधर्मविषयवृद्धि
धर्मैवेतेनेधर्मैराणांनसंयोगेः अतिप्रसङ्गदोषसाध्यमस्येवेतिवेत्त। मेवविषयतासम्बन्धेनाविवेकस्याप्युप
धर्मत्वात्तथाचप्रकृतिवृद्धिरूपेणातत्रैवपुरुषसंयोगोऽप्यतइतिव्यवस्थयातिप्रसंगाभावात्। तदुक्तकारिकया

पुरुषस्यदर्शनार्थकेवत्यास्यार्थप्रधानस्ययवच्चवदुभयोरपिसंयोगस्तत्तत्सर्गइति। स्वामिनेपुरुषायप्रधाने
नदर्शितुमयोःकेवत्याथचेत्यर्थः अविवेकस्यहतिरूपत्वनुवाच्यानंततत्रवित्तस्थितेरित्यागामिसूत्रेवश
अविवेकताशेषिषीवमुक्तस्यउरभोगदर्शनात्। अतसाक्षादेवोविवेकोवच्चकारणांपाड्योक्तननुभेयतात्
भावनियामकत्वेनकुप्रस्यानारस्वस्वामिभावस्यकर्मोदिनांवासंयोगहेतुत्वमस्तुकिमितेविवेकोऽपिसंयो
गहेतुरित्यतइतिवेत्तैप्रकृति पुरुषस्थोहिमुक्तेप्रकृतिजानुगुणात्कारणांगुणसंगोऽस्यसदृशोर्नज
न्यसुइतिगीतायासंज्ञार्यामिमानस्यसंयोगहेतुत्वस्मरणात्। कश्चमाणावाक्ययुक्तिभ्यश्चअनेयाज्ञानतो
मोक्षस्यश्रुतिस्मृतिमुद्रस्यानुपपत्तेश्चअथैवमपिस्वापाधिकर्मादिकमपिसंयोगकारणंभवतितदिहय
कथमविवेकएवकेवलंतत्रकारणमुच्यतइति। उच्यतेअविवेकापेक्षयाकर्मादिनातिपरमेयेवपुरुष

वधुः तथा विवेक एव सवेगा साक्षाच्छ्रुतसंकेतकर्मदिकत्तविवेकाख्यहेतुहेतुद्वारैवेत्यासयना विवेक एव मु-
 षेतुः संयोगहेतुतया कइति। अयथा विवेकोऽगहितासंसर्गकसुभयज्ञाने अविद्याभ्युत्थताभिधित्त एव विधा-
 ता ॥ वीपय्या इव ॥ विषयमयभेदाः पञ्च इत्यागामिस्तत्र दयात्। तस्य हेतुरविद्येतियोगस्तत्रैव विद्या-
 या एव पञ्चपय्याया बुद्धिपुतसंयोगहेतुता न यनाच्च। अयथा रथातेन सुषण्णममात्र एव यामतोऽत्र
 विसेषादित्यातन पुनरविदेकोऽत्राभावमात्रं विवेकप्रागभावावा मुक्तस्यापि वधापत्ते। जीवमुक्तस्यापि
 भाविविवेकवेत्तिप्रागभावेन धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा पुनर्वधुपसंगाच्च तथागामि सुवस्थ ध्यातव्यता
 उपपत्तेश्च अभावस्य ध्यातवदावकात्वासम्भवात्तथा हृदि हासावप्यविवेकस्य श्रुयमाणो अतिप्रमाणो
 तापपद्ययातामिति अस्मत्प्रते ववासनारूपस्येवा विवेकस्य संयोगाख्यजनमहेतुतया तमावदा

वकत्ववृद्धिहासादिकमस्त्रस्येवोपपद्यते तस्य हेतुरविद्येतियातं तत्रास्तत्रेन भाव्यकारैरविद्यारश्दिना वि-
 द्यावासनेव व्याख्याताज्ञानस्य संयोगात्तत्कार्त्तनत्वेन संयोगाजनकत्वादिति। अपि वपुः प्र-
 कृतिस्थो हि भुक्त इत्यादिवाक्येषामेमानाख्यसकृत्स्येव प्रकृतिस्थताख्यसंयोगहेतुतया मेते
 अतएव विद्यानाभावात् प्रतुविद्याविरोधज्ञानात्तमिति योगभाष्ये व्यासदेवे प्रयत्नेनावहते
 तस्मादविवेकाविद्येयानुत्पत्त्ययोगक्षमतयाऽविवेकस्यापि ज्ञानविसेषत्वमिति सिद्धं अयच्च वी-
 वेकान्तिवासंयोगाख्यजनमहेतुः साक्षाधर्माधर्मोत्पत्तिद्वारागादित एव दारस्य भवति तति
 मुले तद्विपाक इतियोगस्तत्रात्कर्तास्मिति निवद्यत इति स्मृतः। वितरागजमादरीनादि

ति न्यायसूत्राच्चरुडकमोक्षधर्मेषु। ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थानोपसर्पन्तर्लक्ष्मी। हानधकरौरेर्देही नदेहं पुनर्देहि। त
 स्मात्तर्मात्मकादागादाजाज्जायन्ति जन्तव इति। रागस्त्वविवेककौर्म्य इति योगसूत्राभ्यामप्येतत्प्रमेतय
 स्वप्नज्ञानायाततः सुषुप्तद्वये केशमूलः कर्मशयः। रातिमूलं तद्विषाको जात्यायुर्भोगा इति। केश
 शब्दाविद्यादिपञ्चकमिति। अविवेकस्य वन्धननेदारजातश्च विरक्तमेव शरीरात्ताया मुक्तं। अनात्म
 यात्मविज्ञानं तस्मादुःखं तथैतत्। रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे प्राप्तिनिवन्धनाः। कार्योद्यम्यभवेदो
 षः पुण्यपुण्यमिति क्रतिः। तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भव इति एतदेव न्यायेन विज्ञेयं। उक्तं च
 प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानात्तापुनरात्ररापाये तदन्तरापायादपवर्ग इति। तदेवं संयोगाख्यजन्मकार

२८

वन्ध्याख्यदेयस्य मूलकारणमविवेक इति हेतुस्तु यूरः प्रतिपादितः। इतपरं कमप्राप्तं हानोपायब्रह्मतिवि
 स्तरेणाशास्त्रमपानिप्रतिपादयति अत्रात्रात्रोक्तब्रह्मनपि विस्तारयिष्यति। नियतकारणात्तु
 छिन्निर्ध्वान्नवत्। शुक्तिस्तत्तादिस्थले लोकसिद्धयन्त्रियतकारणाविवेकसाक्षात्कारतस्मात्तस्य विवे
 कस्योच्छ्रितिर्भवति ध्वान्नवत्। यथा ध्वान्नमाला कस्तेन नियतकारणात्तस्यति नोपायात्तरेणा तथैवाविवे
 कोऽपि विवेकादेवनस्यति न तु कर्मदिभ्यः साक्षादित्यर्थः। तदेतत्तु कर्मयोगस्त्वेन विवेकरव्याप्तिरविज्ञ
 वाहानोपाय इति कर्मोदीनितुज्ञानस्यैव साधनानियोगाद्ज्ञानुच्छानात्सुद्विषये ज्ञानदीप्तिरविवेकरव्या
 तेरिति योगसूत्रेणाशत्वमुद्धिद्वाराज्ञानयवयोगाद्ज्ञानं तत्तत्सर्वकर्मणां साधनत्वावधारणादिति। प्रावि

साभा २५ नास्तु वेदान्तिना मोक्षेऽपि कर्मरोगानां कृत्वमाहुः विद्याया विद्याश्च यस्तु वेदो भयं सह अविद्यया मृ
 तुंतीति विद्यया मृतमभुते इति भुतोऽसह कारित्वं न वेति वेदान्तसूत्रे वाङ्माहिभावेन ज्ञानकर्म
 रोगः सहकारित्वावधारणात्। ज्ञानिना ज्ञानिना वापीयावेदस्य धारणां तावदो रणित्वमपेक्षं
 कर्तव्यं कर्ममुक्तय इत्यादि स्मृतिश्च। ३ पमर्दश्चेति वेदान्तसूत्रेण तु कर्मत्यागो यागागारु कस्य
 त्यागप्राप्तोऽनुद्यत एव तात्पर्यमुच्यते। मुक्तहेतुत्वं व्यवस्थापयितुं। यदि हि विक्षेपकत्वात् कर्म
 ज्ञानाभ्यासस्य विरोधि भवेत् तदा गुणलोपेण गुणान् इति न्यायप्रधानरक्षार्थमभ्युक्तं क
 र्मेव त्याज्ये न उभरतादिवदित्यासयादिति तेष्वा मतेऽपि विवेकद्वारता विना विवेकना स कर्तव्य

कर्मरोगो नैव सिध्यतीति न तद्विरोधः। अत्र सूत्रे वा न्नस्यासौ कर्तव्यतावचनात्तत्रोऽपि द्वयमे
 व नत्वा नोकाभावः असति वाधकेन तन्मस्यादि प्रत्ययानां प्रमत्ता नोचित्यात् न च कुत्रैव दोषपत्रावतिरि
 त्तकस्य नागोर एवमेव वाधकमिति वाच्यं। एवं सति विज्ञानमात्रेणैव स्वप्नवत्सर्वव्यवहारोपपत्तावतिरिक्त
 वेगाद्यप्यर्थप्रतिपत्तेरपि बाधापत्रेः तस्मात्तत्र प्रामाणिकत्वाङ्गोरव न दोषायेति ननु विवेकज्ञानं विनाप्यविवेकारस्य
 शान्त्यक्तीनां स्वस्वतत्त्वक्षरोंऽवश्यं विनाशात् ज्ञानस्य न तत्राशकत्वं किमर्थमिष्यत इति चेत्। अविवेकशरे न त
 दक्षमप्यस्य सर्वसर्वसंसारव्यापनत्वात् अनगता वस्थस्याप्यविवेकस्या स्मर्यते नाशसम्भवाच्चिति ननु प्रका
 षतवा विवेकस्य च संयोगद्वारावधहेतुः न्यो विवेकस्य मोक्षहेतुः तर्हि हेतुद्वयमभिमानसत्वेऽपि मोक्षः स्यात्
 तच्च भुति स्मृति न्यायविरुद्धमिति तत्राह॥ प्रधाना विवेकादन्ना विवेकस्य तद्वानेहानं॥ पुनरेष प्रधाना विवेका

कारणात्तयोऽन्याविवेकोऽव्याद्यविवेकोऽव्याद्यविवेके जाते कार्यविवेकस्य कार्यतया मुनादिकारणाविवेक
 मूलकत्वात्तस्य प्रधानाविवेकहाने सत्यवस्य हानमित्यर्थः यथा शरीरात्तमनीविवेके शरीरकार्ये पुरुषादिव
 विवेको न सम्भवति तथा कूरस्थत्वादिवर्मे प्रधानात्पुरुषविवेके तत्कार्येषु परिणामादिवर्मे के पुत्रव्या
 दिषु भिन्ना रोगतस्था तु सुसहते तु त्वन्याया कारणा नासाच्चेति भावः। तदेतत्समर्थते। विनाधारपतत्यपो
 सक्तं तस्य हि चित्रकं। पुरुषविवेके च ध्यायिणा के स्मरस्य इति विरमो विरमः त्याग आदि शब्देन इव रु
 पा अपि विकारणाद्या इति यत्र बुद्धिपुरुषविवेकादेव मोक्ष इत्यपि कवि बुधेते। तत्र स्थूल सुक्ष्म सूक्ष्म
 नात्षक्तेरपि ग्रहाणां। अन्य बुद्धिविवेकेऽपि पुरुषाभिमाणा सम्वादिति ननु बुद्ध्या अभिमानातिरेकेण
 धानाभिमाणा किंप्रमाणमहम इत्याद्यवित्ताभिमाणा ना बुद्ध्यादिविषयत्वेनैवोपपत्तेरिति चेन्न मत्वा

मृत्वा पुनः सुखं स्वर्गीयमाचनार कित्याद्यभिमाना ना प्रधानविषयत्व किं नुपपत्तेः अतीता मो बुद्ध्याद्यधी
 तकार्येणा पुनः सुखाभावात् प्रधानस्य विरमेव प्रत्ययो तस्मिन्मय बुद्ध्यादिरूपेकपरिणामयोगेण
 पुरुषादिरूपतया परिणाममिति न वा त्मनि जन्मादिज्ञानमभिमाणा एव न भवति पुरुषस्यातीति क
 शरीरसंयोगवियोगरूपयोर्जन्ममरणायोः पारमार्थिकत्वादिति वाच्यं। न जायते म्रियते वा कदाचिन्ना
 या भूत्वा भवीता वा न भूय इत्यादि वाक्यैर्जन्मादिप्रतिषेधेनोत्पत्तिविनासाभीमानरूपस्यात्मनि जन्मा
 दिज्ञानस्य सिद्धेः अप्रशक्तस्य प्रतिषेधा यो भावः। किंच बुद्ध्यादिषु पुरुषाणां मिमानोऽनादिर्वर्तुन स
 केते बुद्ध्यादीनां कार्यत्वात्तत्पतः कार्येषु भीमानवस्थार्थनीयामकाकाङ्क्षीयां कारणाभिमा
 स्वनियामकतया सिध्यति लोके दृष्टत्वात्कल्पनायाश्च दृष्टानुसारित्वात्तथा लोके दृष्टत्वाभी

सं०भा

मानात्क्षत्रजस्य वासादिष्वभिमानः सुवर्णाभिमानाच्चतज्जत्यकरकादिष्वभिमानः तज्जोर्गोष्ठ्यान्तयोर्निवृत्तिरिति प्रधानाभिमा
नतद्वासनयोश्च विजाह्वयवदनादित्वात्तदभिमाने निषामकात्रणेपेक्षेति। एवं प्रतिपादिते चतुर्थहेतुपरिग्रहमासङ्गाननुपपन्न
स्येद्वन्मोक्षो विवेकाविवेको वास्विकतौ तर्हि नित्यमुद्रवद्रुक्त्वोक्तिविरोधः तथाननिरोधो न वात्यन्तिर्न वधो न वसाधकः। नमु
क्षुर्न वैमुक्त इत्यप्यपरमार्थतेत्यादिभ्रुतिविरोधश्चेति तापरिहृतिः॥ वाङ्मात्रं न तु तत्त्वपित्रस्थेति॥ वधादिनां सर्वं वाच्यं तदवस्था
नात्तत्सर्वं प्रकृषेवाङ्मात्रं सदमात्रस्फटिकतैलितेव चेति विद्वमान्वात्नतु तत्त्वतस्त्यभावः अनारोपितेन वा लोहित्यवदित्यर्थः
अतो नोक्तं विरोध इति भावः। सप्तमानः सप्तभो लोकावतुसञ्चरति ध्यायती विलेतायति वेत्त्यादिभ्रुतयस्त्वत्र प्रमाणं सप्तमं स राम
मानो लोकयोरेक रूप इव सद्भाषी नाना रूपत्वस्यापाधिकत्वमुक्तं। तथा चोक्तं। दन्धमोक्षो मुखेऽङ्गं स्वमोक्षपतिश्च मायया॥ स्वप्ने ३१
यथात्मनः स्यातिः संसृतिर्न तु वास्तविति मायया मायारम्य प्रकृतौ पाधिकेयत्यर्थः। न वेदतु ह्यस्य वधो न कथं प्रकृत्यर्थ
कथं वा न वधो न भ्यामविवेकविवेकाभ्यामप्यस्य वधो न कथं। कारेकम्यादिभिरिव नाव्यवस्थेति चेत्तच्चोक्तं प्रायमपि प्रतप

पञ्चाने। यद्यपि इत्ययोगरूपो वचो रतिरूपो च विवेकविवेको चित्रस्यैव तथापि पुरुषे दुःखप्रतिविम्बस्वभागे इत्यवस्तुत्वेः
पितृधानपुरुषार्थ इत्येवमाभूतिप्रार्थनात्। एवं यस्मै पुरुषाय प्रकृतिरिविवेकनात्मानन्दरहितवती तद्वशात् न वस्तु-
त्वेनैव संयोगद्वारा वद्व्यातिनात्पुनस्तथायस्मै विवेकनात्मानन्दरहितवती तमेव स्वद्वियोगद्वारा मोक्षयति वासनोच्छेदादि-
व्यवस्थापिद्यत इति कर्मादिभिर्भवन्नाभ्युपगमे तदेव व्यवस्थानद्यदनेककर्मिदिनो साक्षिमाक्षत्वाभावेन साक्षात्पुरुषव्यवपति-
विमोनादिति। ननु वच्चादिकश्चेत्पुरुषे वा प्राज्ञं तर्हि श्रवणानयुक्त्या वा तस्य वाचो भवतु किमर्थं श्रुतिस्मृत्योः साक्षात्कार-
पर्यन्तं विवेकज्ञानमुपदिश्यते नो हरेत्तु द्येति तत्राह ॥ युक्तिरिति। अपि न वाच्यते हि श्रुतवदपरोक्षादने ॥ युक्तिर्मनन-
अपि स ह श्रवणममुच्यार्थं वाङ्मयमपि पुरुषस्य वच्चादिकं श्रवणमननमात्रेण न वाच्यते साक्षात्कारविना यथादिश्रु-
तजनस्य वाङ्मयं हि मेपरित्यज्य श्रवणयुक्तिरप्यनवाच्यते साक्षात्कारविनेत्यर्थः। प्रकृते चेदमेव वाच्यत्वं यत्पुरुषवच्चा

सां ३२ रिद्विद्विद्विद्वि नत्वभावसाक्षात्कारादित्यतिमभावनायाश्च भावादिति अथ यत्नं व्याख्येयं ननु नियतकार
 ३२ गान्त इद्विद्विद्विद्वि नत्वभावसाक्षात्कारादित्यतिमभावनायाश्च भावादिति अथ यत्नं व्याख्येयं ननु नियतकार
 काङ्क्षायामस्युक्तितोपित्यादि सूत्रं अविवेको युक्तिः भवगातश्च न बाधते नोद्विद्यते विवेकापरोक्षविनादिष्टो हव
 दित्यर्थः। साक्षात्कारिभ्यमे साक्षात्कारिविशेषदर्शनेत्येव विरोधित्वादिति। तदेवं विवेकसाक्षात्कारान्मोक्षं प्रति
 पाद्यातः पराविवेकः प्रतिपादनीयः। तत्राहो प्रकृतिपुरुषादीनां विवेकतः सिद्धो प्रमाणमुपपद्यते॥ आयाशुवाणा
 मनुमारो न बोधो धूमादीभिरिव बहेः॥ अथाशुवाणामपत्यक्षारणा केचित्तावत्यर्थः स्थूलभूतानां कार्यदेहा राम
 दयेः प्रत्यक्षसिद्धास्वप्रत्यक्षारणा सिद्धानां प्रकृतिपुरुषादीनामनुमानेन प्रमाणो न बोधः पुरुषनिष्ठ फलसिद्धिर्भवति ३२
 यथाधूमादिभिर्जनित्यनानुमारो न बहेः सिद्धिरित्यर्थः। अनुमानासिद्धमप्यागमात्सिद्धातीत्यपि बोध्यं अस्म्यशा

त्वस्यानुमानपाधान्यातुकेव तानुमानस्य मुख्यतयैवोपमासः नत्वागमस्यानपेक्षतितथावकारिका। सामान्य
 तस्तुदृष्टादिति श्रियारणा प्रतीतिरनुमानात्। नत्मादपि वासिद्धे परोक्षभागागमासिद्धमिति। अनेन वस्तुत्रेण
 दं मननशास्त्रमित्यवगम्यते। उक्तप्रमाणैसाध्यस्य विवेकस्य प्रतियोग्यतुयोगिपदार्थानां संप्रसूत्रं दक्ष्यमाणानां
 अनुमानोपयोगिकार्यकारणा भावमपि प्रदर्शयति। सत्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहकारे
 ऽहकाराय च तस्यात्राणि उभयमिरीयते मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुषशक्तिपञ्चविंशतिगणिताः। तत्वादीनि द्विधाणि
 नवैशेषिकागुणाः संयोगविभागवत्त्वाद्बुद्धत्वं बलवत्त्वगुरुत्वाद्विधर्मकत्वाच्च ते घञरास्त्रुत्वाद्यौ च गुणाश्च
 पुरुषोपकारणात्। सुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादि रज्जुनिष्पत्तिवत् प्रपज्यते तेषां सत्त्वादिद्विभागा
 या साम्यावस्था अस्मान्तिरिक्तावस्था सून्याधिकभावेनासंहतावस्थेतियावत् चकार्यावस्थेति निष्कर्षः। अ

३३
 सा भा कार्यविस्थितोपलक्षितगणसामान्यप्रकृतिरित्यर्थः यथाश्रुतेवैषम्यावस्थायीप्रकृतेर्नाशिप्रसङ्गात् सत्त्वं
 जस्तमइतिरेवैवप्रकृतिः सदा। एवैवमंशुतिर्जन्तोरस्याः पारम्पर्यं पदं इत्यादिस्थितिभिर्गुणैश्चैवप्रकृ-
 तित्ववचनाच्चसत्त्वादीनामनुगमायसामान्यमितिपुरुषव्यावर्तनायगुणोतिमहदादिरूपाः पुरुषोपकार-
 णतयागुणाश्चभवन्तीति तद्वत्प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तं अस्याविशेषस्तुपञ्चाद्वक्ष्यते। प्रकृतेः कार्योमहा-
 न्महत्त्वं महदादिनास्वरूपविशेषश्चवक्ष्यते महत्त्वं कार्योऽहंकारः अहंकारस्यकार्यद्वयं तन्मात्राणि उभयदि-
 पञ्चतन्मात्रमिन्द्रियं वात्यान्महत्त्वं कादृशविधितन्मात्राणां कार्योऽणिपञ्चस्थूलभूतान्मास्थूलसूक्ष्म-
 त्वाणां सक्ष्मभूतत्वमभ्युपगतं पुरुषस्तु कार्यकारणवितक्षणा इति इत्येवैव विसर्गिणोः पदार्थमूह-
 एतदतिरिक्तं पदार्थो नास्तीत्यर्थः। अथवासत्त्वादिनाप्रत्यक्षकर्मत्वात्तन्मात्राणां शब्दोक्तिश्चैवपञ्चवित-

निकोगणोदयस्यैवधर्मधर्मभेदादुगुणकर्मसामान्यादिनामाधेवान्नरभाव एवदतिरिक्तपदार्थसिते
हिततोऽपि सवस्यविव्यक्तवितया तदशंगं ह्यूनतापद्येत । एतेनसाध्यानामनियतपदार्थात्पु
गमइतिमूढप्रत्तापउपेक्षणीयः । दिकारोचकाशमेवदिकारोचकाशारिपइत्यागामित्वात्तस्य
एवपदार्थाः परस्परप्रवेसाप्रवेसाभ्यां कवित्तत्परमेव कवितु यद्वचिच्च षोडशकोविच्चसरस्वी
नरेण्युपदिश्यतेविसेषस्तुसाधर्म्येवेधर्म्यमात्रइतिमतम्येतथाचोक्तभागवते एकस्मिन्नपीदृशपत्रे
प्रतिष्ठानामरागिच । पूर्वसमिन्वापरसमिन्वातत्वेतत्त्वानीशर्वशः इतिनानाप्रसरव्यानतत्त्वानामृषि
भिः कृतं । सर्वमाय्युक्तिमत्त्वाद्विड्यां किमसोभनंइति । एतेचपदार्थाः शुतिष्वपिगगीताः । यथा
गर्भोपनिषद् । अशेषकृतयः षोडशविकारइति । प्रश्नोपनिषदिच । पृथिवीच पृथिवीमात्रायेत्या

लाभा
३४

दिना। स्वमेवेयोपनिषदादीषुपि। अथैवप्रकृतयु कारिकया व्याख्याता। मूलप्रकृतिरविकृतिर्मह
दाद्या प्रकृतिविकृतयः सप्रधेदसकस्तुविकारेण प्रकृतिरविकृतिः पुनप्रकृति। स्वमेवादितिर्यते
त्वमिति श्रुतिस्मृतिप्रवादस्तु सर्वतत्त्वानां पुरुषवित्तापनेन सक्ति सक्तिमदमेदेनेते विरोधः। त
यस्तु सुक्ष्मभावेनावस्थानेन तु नाश इति तदुक्त्यासीत् शानमथाप्यर्थस्वमेवादविकल्पितमि
ति। अविकल्पितमविकृतयतश्च बुलमीता सा भाष्येऽदेतप्रसङ्गो विस्तरेणोपादिता। गम
विशेषक्ययत्नेन श्रवादे अनेतत्त्वानां तत्रैवा विभागादि स्वस्वेतयमेवैकतत्त्वविशेषश्रवा ३४
इतुर्वीवैरावहन्त्योत्पत्तिविभक्तयेकस्मिन्नकूटस्थे तेजो मण्डले वहात्म मण्डले प्रकृत्या

अथ सूक्ष्मावस्थयामहदादेरविभागादात्मैकतत्त्वमितित्थायवक्षतिमादितश्रुतिविरोधो जापरत्वा
दितस्तेषु पदार्थेषु चाशुधारणामनुमारेण बोधो प्रतिपादयति सूत्रजातेन॥ स्थूलात्म्यं
तन्मात्रस्या॥ बोधोऽनुवर्तते स्थूलतावच्छ्रयमेव तच्च तन्मात्रकार्येन योक्ततत्स्थूलतत्त्वकार्योत्कारणात्तयाः
तन्मात्रस्यानुमानेन स्थूलविवेकतो बोधोऽत्यर्थो आकाशसाधारणाय स्थूलत्वमनवोद्येद्विद्यया घृणानुत्पत्त्या
नादि विशेषवत्तन्मात्राणां च यज्जातिर्येतु साक्षाद्विशेषत्रयं नतिष्ठति तज्जातियानां सदस्यसंरूपस
गुणानामाधारभूतानी सुक्ष्मदृग्माणि स्थूला नाम विसेषाः तस्मिन् स्थितुतन्मात्रे तेन तन्मात्रता स्मृता। नसा
प्रामाण्येनानुमानेन सूक्ष्माविसेषिण इति विशुपरगादिभ्यः अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रातिष्ठती

सोम

३५

तिष्ठता धर्मो धर्मो मेदात्त आनामपितमात्रताम्भृता। तेन पदार्थः सात्रघोरसूत्रावे स्थूलगतसद्वादिविसेवे स्त
सारकरूपत्वात्। यथावसात्तादिविसेवसुभसद्वादिमत्वमेवभूतानां सद्वादितमात्रत्वमित्यासयः। अतो वि
शेषिनः सतोः विशेषसद्वादित्वात्तत्सुखात्मकं घोरं ह्वात्मकं मूळं मोहात्मकं। तमात्राणां विदेवा
दिमात्रभोग्यत्वेन केवलीसुखात्मकानित्रीसुखाधिकादिति। अत्रेदमनुमानं सपक्यकाष्टापत्रानित्थूतभू
तात्रिसविशेषगुणवत्तद्व्योपादानकाती स्थूलत्वान्धतपरादीवदित्तिश्चानवस्थापत्माः सूक्ष्ममात्म
दायेवसाध्यपय्यवत्पतिअनुकूलतर्कश्चात्रकारणगुणाक्रमेणकार्यगुणोत्पत्तेर्विधकव्यतिरे ३५
केणाकारहाय्यत्वेऽतिप्रवृत्तेः सद्वादित्वादिमत्वेतुवाचकमस्ति। सद्वादित्वविहिर्नतद्रूपादिभि

संयुतं। त्रिगुणांतज्जगद्योगिनादिप्रभवाप्ययमिति विषाणुपराणादिवाक्याज्जातं। उद्यहंकारयोश्च सद्वात्प
रादिमत्वेभूतकारणात्तु तिसृत्तयएववाधिकाः सन्ति। वाद्यन्द्रियग्राह्यजातीयविसेषगुणवत्तमेवभू
तलक्षणात्वेन तयोरेपिभूतत्वापत्त्या स्वस्वकारणानां उपपत्तेरिति। नचेवंकारणाद्व्येवुरूपाधभा
वेतन्मात्ररूपादेः किंकारणमितिचेत्स्वकारणाद्व्याप्योत्पत्त्याधिकभावेनाप्येसंयोगविशेष
एवहरिदाशीनसंयोगस्यनउभयार्थद्वयेरक्तादिरूपादिहेतुत्वदर्शनात् दृष्टानुसारेण एषा
भयहेतुसंयोगानामेवरूपादिहेतुत्वसम्भवेतार्किंकारणांपरमाणुसुरूपकल्पनतुहेयंसंजाति
यकारणागुणस्यैवकार्यगुणारम्भकतेतितुतेषामपिननियमः तसरेणुमहत्वादाववयवव

सो.भा

३६

ऊर्वादेरेवेतेरपि हेतुताभ्युपगमादितिदिक्। इन्द्रियानुमानश्चाकाशातुमानवत् दर्शनस्पर्शनवचनादिभिः प्र
त्यक्षाभिर्वातिभिरेवेति तद्वन्नोक्तं। तत्वात्तरेण तत्वात्तरानुमानानुमिव प्रकृतत्वादिति न्यूनात् तन्मात्राणां
मनोयोगभाष्यान्नाप्रकृत्यैव ग्राह्या यथा अहङ्कारादुदयमानं ततश्चाहङ्कारसहकृता उदयमाना उ
दस्यतगुणकं स्पर्शतन्मात्रं स्वकमेनैकैकगुणाद्व्याप्तमाना रागुनेद्यत इति। यातु आकाशसुविर्वासा
स्पर्शमात्रसमर्जह। वलवानभवदायुस्तस्य स्पर्शगुणमत इत्यादिना विष्णुपराशरौ स्पर्शादितन्मात्रसृष्टि
राकाशादिस्थूलभूतचतुष्टयादुक्ता। साभूतरूपेण परिणामरूपेणैव मत्तया आकाशादीनि जलानि
हीनस्थूलभूतानीत्वरितरभूतरूपेण स्वातुगततन्मात्राः सोपक्षमनः परिणामयन्तीति॥ वाद्याभ्यन्तराभ्यां

राम
३६

नैवाहङ्कारस्य॥ वाद्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्चकार्यैस्तत्काशातयाहङ्कारमातुस्यानेन
बोध इत्यर्थः। अहङ्काराभिमानवन्निकमन्तः करणद्वयैतन्वभिमानमात्रं द्वयस्यैव लोके द्वयोपादा
नन्वदर्शनात् सुषुप्त्यादावहङ्कारवन्निनाशेन भूतनाशप्रसङ्गात् वासनाश्रयत्वेनैवाहङ्कारस्य द्वय
सिद्धेर्धेति। अत्रैतन्मनुमानं तन्मात्रेन्द्रियारिन्वभिमानवद्वयोपादानकानि अभिमानकार्यद्वयत्वा
त्तयत्रैव तन्मैवैक्यभापुरुषादिरिति तन्वभिमानवन्तः द्वयमेवासिद्धमिति चेत् अहङ्कार इत्यादि वृत्त्या
दानतया च सुरादिवत् सिद्धेः अनेन चानुमानेन तन्मन्त्राद्यरितेकमात्रस्य तत्कारणात् तया प्रसाभ्या
त्वात् अत्रैव मनुकृततर्कः बहुस्यां प्रजायेयेत्यादिभुतिमृतिभ्यस्तावद्वत्सृष्टेरभिमानपूर्व

कत्वात् उद्धृतिपूर्वकस्यैव कारणतयाभिमानः सिद्धः तत्रैवैकार्थसमवायप्रत्यासत्तयैवाभिमानस्य
सृष्टिहेतुत्वं लाघवात्कल्पत इति न चैवं कृता लाह रूपस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कृता तमुक्तौ
तदन्तः कारणान्नोत विमिश्र घटनागः स्यात् न चैतत् मुक्तं पुरुषात्तरेण स एव कार्यघट इति प्रत्य
भिज्ञायमानत्वादिभिः। मेवं मुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तः कारणो मोक्षोत्तरमुद्धृतात् न
तु परिणामसामान्यस्यान्तः कारणस्वरूपस्य वेच्छेदः कृतार्थप्रतिनष्टमप्यनष्टं तदस्य साधारणात्वा
दित्योगस्यैव मुक्तपुरुषोपकारास्याप्यनष्टपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति। अथवा घटादिषु
पिहिराणामर्भाहकारस्वकारणमस्तु न कृता लाघवाहकारस्तथापि सामान्यव्याप्तिनव्यभि

राम
३७

चारः समष्टिबुद्ध्या घटोपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु सांख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते न
तु तदंशव्यष्टिबुद्ध्या घटोपादानिका यथा महापृथिव्या एव स्यात्तत्र जडमा घटोपादानत्वं न तु
पृथिव्यंशलोहोदेरिति। तेनान्तः कारणस्य नाहकारेण कार्येणान्तकारणतया मु
ख्यस्यान्तः कारणस्य महदाख्यस्य वेदोत्तमानेन बोध इत्यर्थः। अत्राप्ययं प्रयोगः अहकार
इव निश्चयवृत्तिमद्वयोपादानकं निश्चयकार्यं इत्यत्रात् यन्नेवं तन्नेवं यथा पुरुषादिरि
ति अत्राप्ययं तर्कः सर्वोऽपि लोकः पदार्थमादोस्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमत्यते अयम
हं मयेदं कर्तव्यमित्यादिरूपेणोतिता वत्सिद्धमेव तत्राहकार इव कारणकाङ्क्षायाः वृत्त्योः

कार्यकारणभावेनतदात्रययोरेवकार्यकारणभावोलाघवात्कल्पतेकारणस्यवृत्ति
लाभेनकार्यवृत्तिताभस्योत्सर्गिकत्वादितिभुतावतिसइशाचकेतदेवमित्यादौस्व
गद्युत्पन्नवृद्धितस्वतदिनरास्तिस्मृतिस्वगम्यतइति।यद्यप्येकमेवात्रःकरणीवृत्ति
भेदेनत्रिविधंलाघवात्गुणक्षेपेजायमानेमहान्पादुर्वभूयह।सुनोमहाचविज्ञे
यसकैतवृत्तिभेदतइतिलैज्ञानपञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यातइतिवेदान्तसूत्रेप्राराह
हान्नविधयामनसोऽपिवृत्तिमात्रमेदेनवक्तव्यसिद्धेश्चअथयथानिश्चयादिहृतिभिरिव

प्रमसंशयनिजाकोधादिहृतिभिरपिस्वसमसंख्यावत्तान्नःकरणापत्तेः।वृद्धादिष्वय
वस्थयामनश्चादिप्रयोगस्यपातञ्जलादिसर्वरात्रेचतुपपत्तेश्चातथापिबंशपर्वस्ति
वावातरभेदमाश्रित्यातःकरणात्रयेकमःकार्यकारणभावश्चोक्तःयोगोपयोगिभुति
स्मृतिपरिभाषानुसारादितिमन्त्रयै।तदुक्तंवाशिष्ठे।अहमर्थोदयोयोःयीचेन्नात्मवे
दनात्मिकः।एतन्चित्तदुमस्यास्यवीजंवृद्धिमूहामते।एतस्मात्प्रथमोऽपिनादकुरोः
भिनवाकृतिः।निश्चयात्मानिराकारोवृद्धिरित्यभिधीयते।अस्यवृद्धमिधानस्यया
कुरस्यप्रधानतासंकल्परूपिणीतस्याश्चित्तवत्तोमनोभिधेति।अहमर्थोऽत्रःकरणा

सी
३५

संयुक्तं च वा के बीजादुत्पत्त्या येनैकस्मै वा तः करणवृक्षस्य ह्यत्रिमात्ररूपेणाचित्राधारव्या
वस्त्राभेदाः कम्पिकास्त्रिविधाः परिणामा उक्ता इति सांख्यशास्त्रे च वेतो ह्यतिकल्पं बुद्धावे
वा त्रिभविः अहंकारस्य चात्र वा के बुद्धावत्रिभविः ॥ ततः प्रकृतेः ॥ ततो महत्तत्त्वात्का
रणतया प्रकृतेरनुमानेन बोध इत्यर्थः अतः करणसामान्यस्यापि कार्यत्वं तावदेक
रापञ्चोद्भूतज्ञानोत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव सिद्धिर्भूतिस्मृतिप्राप्ता
रापाञ्च। तस्य च प्रकृतिकार्यत्वेऽयं प्रयोगः ॥ सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुः
खमोहधर्मक इत्यजन्मा कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिवदिति

ततः
३५

कारणगुणानुसारं तैव कार्यगुणोचित्यं वा तानुक्तलक्षकः अतिस्मृतयोऽपीति म
त्रेयं ॥ ननु विषयेषु सुखादिमत्वे प्रमाणं नास्ति अहं सुखीत्याद्यनुभवात् तत्कथं का
नादिविषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धिः अतिस्मृतिप्राप्ता रापाञ्चकिञ्चयस्या
न्यव्यतिरेको सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव सुखाद्युपादानत्वं कल्प्यते तस्य निमित्ति
तत्परिकल्पान्मत्सोपादानत्वं कल्प्यन्मकारणादयं कल्पनागौरवात् ॥ अपि च अन्यो
न्यसंबादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वप्रवृत्तसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः तत्सु
खं यदुत्पत्त्यात्मा चैव ह्यत्र नियमादिकल्पनागौरवञ्च फलसुखत्वं न हो वा

सांभा ४० कश्चिदयथाप्रत्यभिज्ञयावयवसिद्धिप्रसङ्गात् तत्कारणादिकल्पनागोरादिति विषयेऽपि सुखि
 त्यादिप्रत्ययास्तु ग्रहवन्त्यादिप्रत्ययवत्त्वस्वामिभावाव्यस्य च विषयकास्तेषां प्रत्येयानां सम
 ग्रायसम्बन्धविषयकत्वे। प्रमत्तिगतार्थतुल्यसिद्धिः विभूतेभ्यः पुरुषो विविक्तेतेसास्त्रे धितिः।
 सदादिषु च सुखाद्यात्मता व्यवहारकार्थसमवायात् अस्तु वा सदादिषु साक्षादेव सुखेऽ
 कप्रमाणभ्यो विषयगतसुखादेश्च बुद्धिमात्रगाल्यत्वं फलवृत्तात् यत्र विषयासंप्रयोगका
 ले सात्ति सुखं सात्तिकं तु पुष्पादौ व्यज्यते तदेव बुद्धिधर्म्यात्म सुखं व्यज्यत इति। यद्य ४०
 पिवैशेषिकाद्या अपि ताकिंकाः प्रपञ्चेऽप्यापि कार्यकारणव्यवस्थामनुमिपते तथा
 पिवज्जलप्रतिस्मृपुषो दोलत्वेनास्माभिरनुमितैव व्यवस्थामनुमिपते ह्युपादेयान्

लशैथित्यदोषेण परानुमानात् उर्वलत्वात्। अतयवतर्कापत्तिश्चागदिति वेदान्तसूत्रेणा
 प्रतिष्ठादोषतः केवलतर्काऽपास्तः तथा मनुनापि। आर्विधर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना
 यस्तर्केनासम्बन्धेन धर्मवेदेन तदिति। वेदाविरुद्धतर्कसैवार्थनिश्चायकत्वमुक्तं तस्मात्
 श्रोतव्यं प्रतिवाक्तेभ्यो मन्त्रव्यथोपपत्तिमिरित्यादिवाक्येभ्यः अवगमसमागार्थकमेव मननं
 स्वतन्त्रं च न्याकारमननं तु योवां उर्वलं यवपुरुषेऽपि सुखं सुखादिमन्त्रेन तेनामनुमानं
 वज्जलप्रतिस्मृपुषो दोलत्वेनास्माभिरनुमितैव व्यवस्थामनुमिपते ह्युपादेयान्
 उभ्यः पुरुषाविवेकस्य मुक्तौ हेतुस्तत्किमर्थं ज्ञानास्योऽपिविवेकोऽवशिष्ट इति चेत्
 प्रकृत्यादितसोपासनमासत्त्वमुद्ध्यर्थं तद्विवेकस्याप्यपेक्षितत्वादिति कार्यकारणानु

सा. भा. इवा प्रकृतियर्थे तस्यानुमानेन विवेकतः सिद्धिमुक्तायथोक्तकार्यकारणभावस्य
 ५७ त्वस्य प्रकारान्तरेणानुमानतस्तथा सिद्धिमाह ॥ संहतं पदार्थत्वात्पुरुषस्य ॥ संह-
 ततयारम्भकसंयोगः सदावयवायमभेदात्रेकतिकाव्यसाधारणः ॥ तथाच संह-
 तानां प्रकृतितत्कार्याणां परार्थत्वात् अनुमानेन प्रकृत्यस्य बोध इत्यर्थः ॥ तद्यथा विवाहा-
 स्य ह प्रकृतिमहदादिकं पदार्थस्वेतरस्य भोगा पवर्गफलकं संहतत्वात् स्यात् सनादि-
 ब्रह्मिभ्युत्पत्तेनानुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुषः सिद्धितितत्वापि संहतत्वेऽन- एव
 वस्थापते पातञ्जले च पदार्थसंहत्यकारित्वेति स्वरूपेणानुमानं कृतं तत्र य- ५९
 थाश्रुतमेवास्यावयवसाधारण इतरसाहितेनार्थक्रियाकारित्वेव संहत्यका

रितासद्वार्थत्वात् पुरुषस्तु विषयप्रकाररूपायां स्वार्थक्रियायां नाम्यहं पेक्षते ॥ नित्यप्रकास-
 यत्वात्पुरुषस्यार्थसम्बन्धमात्रेव द्विहृतिपक्षणात्सम्बन्धस्तु नासाधारणार्थक्रियति ॥ मुक्त्वा
 नवाश्रये सर्वस्य कामाय सर्वप्रियं भवति प्राप्नोति कामाय सर्वप्रियं भवति तादृशु तपोऽ-
 नुरुततर्कः ॥ अनेन च पुरुषादिमत्प्रवृत्तादिकं स्वस्य सुखादिभोगार्थं स्यात्तदा त्वत्प्रवृत्तात्
 ज्ञयत्वेकस्मिन्कर्तृविरोधेनाह वस्मिन्भानं विना सुखं त्वभावं सम्भवति अहं सुखं इत्यवयवा-
 नुभवादिति अपि च संहत्यमानानां ब्रह्माणुराणां तत्कार्याणां वानेकविकाराणामने-
 चेत्तन्पुरुषाकल्पनायां गौरवेणात्मा घवाहककल्पनाया एव विवक्षितसंरूपपुरुषः सर्वसं

हतेभ्योः परकत्वायितुं युज्यत इति चनेन सुत्रेण निमित्तकारणतया प्रकृत्यानुमानमुक्तं प्रकृत्यस्य सित्तवत्
 सहननिमित्तत्ववचनात्। अतएव सर्गाद्युत्पत्तयश्च प्रकृत्यविशेषोपपत्त्यादौ स्मर्यते। निमित्तमात्रमेवातो सः स्यात्
 सर्गकर्मणि। प्रधानकारणी नृतायतो वैदित्यसक्तयः। गुणताम्यात् तत्तस्मात् क्षत्रहाविष्टिता मुने गुणव्यञ्जनसं
 श्रुतिः सर्गकालेर्जितमेत्यादि क्षत्रहाविष्ट। न च तस्मात् प्रकृत्यार्थस्य प्रकृत्यसंयोगमात्रं गुणव्यञ्जनमहोक्तत्वं एव
 कप्रसातयात्री गुणात्मकप्रधानव्यञ्जकत्वादिति। तदेव महाकुशाणा मनुमानेन सिद्धिरुक्ता इदं सर्वकारणमात्रं ४२
 पपन्नप्रकृतेर्नित्यत्वमुपपादते प्रकृत्यैकोटस्थसिद्धिर्भूत्। मूलं मूलाभावाद्मूलं मूलानां ॥ त्रयोविंशतितत्त्वानां
 मूलमुपादानं प्रधानमूलस्यैव वस्थापत्त्या तत्र मूलानां तत्त्वसम्प्रदादित्यर्थः ननु तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणा

द्विजसन्निधेस्तु दिना प्रधानस्यापि प्रकृत्या इत्यतिश्रवणात् प्रकृत्यैव प्रकृत्यत्वं भवतु प्रकृत्यस्य नित्यतया च
 नानवस्थाश्रविद्याद्वारकतया च न प्रकृत्यैकोटस्थहानि रिति भावः स्मर्यते। तस्मादज्ञानमूलोऽयं ससारः प्र
 कृत्यस्य हि इत्यादि ह्याह। पारम्यर्थेऽप्येकत्र परिणामेति संज्ञा मात्रं। अविद्यादिद्वारा परम्यस्या प्रकृत्य
 सजगन्मूलकारणात्वेऽप्येकस्मिन् विद्याद्वारे यत्र कुत्र चिन्त्रिते दोरे यमेराया पर्यवसानं भविष्यति प्रक
 र्त्वा परिणामित्वात् यतो यत्र पर्यवसानं सैव नित्या प्रकृतिः प्रकृतिरिति हि मूलकारणस्य संज्ञा मा
 त्रमित्यर्थः। नन्वेवं पञ्चविंशती तत्त्वानीति नोपपद्यते महत्त्वकारणाव्यक्तं। पक्षयापि जडतत्वात्ताराप
 नेरित्याशयः न मूलसमाधानमाह ॥ समानप्रकृतिर्द्वयोः। वस्तुतस्तु प्रकृतेर्नृत्तकारणविशेषोदयोर्वादि

सो ना

४३

प्रतिवादिनोरावयोः समानतः पक्षयत इति भवति पथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते एवमविद्याया अपि अविद्या पञ्चपेक्षा पाडुभू
तामहात्मन इत्यादिवाक्यैः अतएव स्यात् अस्मिन् गौनित्यतिर्वक्तव्यं न तत्र प्रकृतेरवपुरुषसंयोगादिभिरभिमतं रूपं गौणं
त्यतिरुक्ता। संयोगतत्त्वरेणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोरिति कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुषयोगेणोत्पत्तिस्मरणात् अ
विद्यायाश्च कापि गौणपुरुषस्य अवगात्रस्याश्चनादिता वाक्यामितु प्रवाहरूपेणैव वासनाद्यनादिवाक्यवद्भावेन
नीतिः। अविद्यावमिथ्यापाज्ञानरूपा उद्विधर्म इति योगे स्मृतिमतो न तत्त्वादिकं। अथवा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समा
न एव पाय इत्यर्थः। यतः प्रधानपुरुषो एतश्चैतराच्चरं। कारणसंकल्पस्यास्य सरोविद्यापरीदितुः। इत्यादिवाक्ये
पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्च वगागादिति भावः तथा च पुरुषस्यैव प्रकृतेरपि गौणेयवोत्पत्तिरित्यत्र अवगादित्यपि समानमि
तितस्मात्प्रकृतिरेवोपाददानं जगतः। प्रकृतिधर्मश्चाविद्याज्ञानमित्रकारणं तथा पुरुषोऽपि इति सिद्धे। यत्तु अवि
द्यामात्रव्यक्तं सर्गप्रलयव्यवधिर्भिरां। सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यावैपञ्चविसंकमितिर्मोक्षधर्मैः प्रकृतिपुरुषयोरवि

राम
४३

वेति क्वनंततत्र उभयविषयतयोपवरितं मेव परिणामित्वेन हि पुरुषोपेक्षया प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्यावि
षयत्वमुक्तं एवमेव तस्मिन् प्रकारेण स्वस्वकारणापेक्षया भूतार्तकार्यजातमप्यविद्येयुक्तं स्वस्वोपेक्षया वस्तु
स्वकारणाविद्येति चेति तत्र पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्योपाधिकमेव कर्तृत्वादिवत् श्रुतिस्मृत्यो
रुपासार्थमेवावर्तते। अथवा अस्थूलमन एव इत्यमित्यादि श्रुतिविरोधापत्तेरिति प्रत्यक्षं। मायाशब्देन च
प्रकृतिरेवोच्यते माया उच्यते प्रकृतिविद्यादिति कृतौ। अस्मात्मायीः सृजते विश्वमेतत् तस्मिन् चाप्योपायया
सन्निरुद्ध इति पूर्वप्रकृता त्रमायायाः प्रकृतिस्वरूपता क्वनात्सर्वरजसम इति प्रकृतेर्हि गुणत्रयी। एतस्मा
याच प्रकृतिर्मायायावैषाविक्रता। लोहितश्चैतद्रूपोति तस्मात्तद्वद्वद्रूपजा। इत्यादि स्मृतिभ्यश्च
ननु ज्ञाननाम्ना अविद्यामाया शब्दार्थः नित्यवानुपपत्तेः। किञ्चाविद्यायाऽप्यत्र शब्दमात्रभेदः गुण

लोभा त्वेव तदाधारतया प्रकृती त्वसिद्धिः पुरुषस्य त्रिगुणात्वादित्या अथ द्रव्यगुणकर्मावतक्षणे वास्मान्नि
 ८४ विधावक्तव्येति चेन्न तात कपदार्थोपतीतेरुक्तत्वादिति । न चेद्वेत्त्युक्तिपुरुषाद्यनमानप्रकारेऽ
 स्ति न हि सर्वेषामेव कथं विवेकमननं जायते । तत्राह ॥ अधिकारित्रिविधान्न नियमः ॥ अव
 णादाविवमननेऽप्यधिकारिणास्त्रिविधाः मन्दमध्यमोत्तमा इत्यतो न सर्वेषामेव मनननिय
 मः । कृतकारिभिर्मन्दमध्यमयोर्वावसत्युतिपक्षसंभावदित्यर्थः । मन्दो ह्योदाघुक्तक
 तर्कजातेनोक्ता उमावातिमध्यमे अवडाघुक्तेरेव विरुद्धास्त्रिविधाः सत्युतिपक्षतानी लप
 कृत्यते अत उत्तमाधिकारिणामेवेतादृशमननं भवतीति भावः । प्रकृतेः स्वरूपगुणासाम्यं
 प्रागेवोक्तं रुद्धमभूतादिकञ्च प्रलिङ्गमेवास्ति त्ववसिद्धयेर्महदहङ्कारयोः स्वरूपमाह रूपा

म्या ॥ महदाक्षमाद्यकार्यतन्मः ॥ महदाक्षमाद्यकार्यतन्मः मननशक्तिर्कमननमत्र निश्चयत
 द्रुतिकावद्विरित्यर्थः । यदेतद्विस्तृतं विजप्रधानप्रत्ययात्मकं । महत्त्वमिति प्रोक्तं उद्विस्तृतं तदु
 च्यते इत्यादिवाक्येभ्यो बुद्धेश्चकार्यत्वावगमात् ॥ चरमो हङ्कारः ॥ तस्यानन्तरोयः सोऽह
 ङ्कारो त्वत्परहङ्कारोऽभिमागवृत्तिक इत्यर्थः । यताऽभिमागवृत्तिकोऽहङ्कारो तत्तत्कार्यत्वमुत्त
 रव्यामुपपन्नमित्याह ॥ तत्कार्यत्वमरोषी ॥ मुगमः एवं त्रितयं व्याख्याय पो न रुक्ताशक्ता
 पास्तान् चैवं प्रकृतिसर्वकारणमिति श्रुतिवीरोध इत्याशङ्क्यामाह ॥ आयहेतुतात
 द्वारातापारम्पर्येऽप्युच्यते ॥ पारमेय्यः पीसाक्षदहेतुत्वः पित्राद्यायाः प्रकृतेहेतुताह
 ङ्कारादिषु महदादिष्वङ्गित्यथा वैशेषिकमतेऽङ्गनाद्यवदिहेतुताद्व्यणुकादेव

तौ भा

८५

स्वयत्यर्थः। ननु प्रकृतिप्रत्यययोस्तु भयोस्वनित्यत्वात् प्रकृतेरेव कारणात्वं तत्र किं नित्याश्रितत्वात्।
पूर्वभावित्वेदयोरेकतरस्य हातेऽन्यतरयोगः॥ इयोरेव प्रकृत्योरपि तत्कार्यं पूर्वभावित्वे
ऽप्येकतरस्य प्रत्ययस्यापरिणामित्वेन कारणात्वाद्वाच्यं। अन्यतरस्याः कारणात्वात् नित्यमि-
त्यर्थः। प्रत्ययस्यापरिणामित्वे चेदं विज्ञेयं प्रत्ययस्य संहत्यकारित्वे पदार्थत्वात् पश्चान्नवत्वात्
असंहत्यकारित्वे सर्वदा महदादिका ये प्रसङ्गः। प्रकृतिहात परिणामकत्वेनैव ताव-
दात्रत्यास्वपरिणामोऽस्तु प्रत्यये तु त्वामित्वेन स्वशुभोपकारो यथा यो भेषु वस्त्रे मातृगोत्रय-
पराजयो रजसुष्ये चैतत्तत् फलशुखदुःखभोगकृतेन तत्त्वामित्वादिति। किञ्च धर्मा

एव
८५

ग्राहकमानेन कारणात्तथैव प्रकृत्यः सीदौ नाम्य कारणाकाङ्क्षाऽस्तियथा धर्मि ग्राहकपक्षानेन
इदृशतया प्रत्ययसिद्धौ नात्यङ्गं काङ्क्षति अपि च प्रत्ययस्य परिणामित्वे कदाचिच्च धर्माने
आदिवत् आधर्म्यमपि स्यात्तदा च विद्यमानमपी सुखदुःखादिकेन ज्ञायत ततश्चाहं सुख-
दुःखेत्यादि संसयापत्तिः अतः सदा प्रकारास्त्वेतत्त्वानपायन प्रत्ययस्यापरिणामित्वेति
इति। तदुक्तं योगसूत्रेण सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः प्रत्ययस्यापरिणामत्वादिति
तदा ये रात्र सदा ज्ञाता विषयत्वे तु प्रत्ययस्यापरिणामी त्वं परिदीपयतीति। सदा प्र-
काशस्त्वत्पत्तेः पितृभाने कदापि त्वप्रकाशत्वेन तथा वक्ष्यामः। प्रकृत्यस्युपकारणा-
त्तोपपत्तये विभक्त्यमपी प्रतिपादयति॥ परिच्छिन्नं सर्वं पादानं॥ सर्वोपादानं

सं. भा.
४६

प्रधानपण्डितव्याप कपितित्यर्थः। सर्वेपादानत्वमत्र गैर्भेदे विरोधणीपरिच्छिन्नेन
दसम्मादिति। ननु प्रकृतेरपरिच्छिन्नत्वं नोपपद्यते प्रकृतिरिति तादिगुणत्रयादतिरिक्तानभवति। सत्त्वा
दिनामतद्वर्तितभूयत्वादित्यागामिस्त्रातयोगस्तत्र भाष्याभ्यां स्पष्टमवधत्तत्वाच्च ते वाच्यस
त्त्वादितो लघुत्ववत्तत्त्वगुरुत्वाद्दयोधर्मविधमाराणां विभक्त्येति विहव्यनेष्टव्यादिहेतव
ः संयोगविभागादयश्च नोपपद्यते इति। अत्रोच्येते परिच्छिन्नत्वमत्र देशिकाभावाप्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नत्वं तदभावश्च व्यापकत्वं तथा च जगत्कारणात्स्य देशिकाभावप्रतियो
गितानवच्छेदकत्वमेव प्रकृत्यर्थापिकत्वमिति पर्यवसितेन यथा प्राणात्पस्थावरजकुमा
दाखीतसरिरव्यापकत्वं प्राणात्सामान्येनोच्यते प्राणाव्यक्तिना सर्वदेहात्मनश्चात्तद

ताम
४६

युक्तस्यार्थापिकत्वमिति प्रकृतेरद्वैकत्वादिकञ्च साधर्म्यवैधर्म्यसूत्रे प्रतिपादयित्वा मः। न केव ही
सर्वेपादानत्वादपि नुत उत्पत्तिश्चेत्तेषां परिच्छिन्नामापुत्यातिशयवराच्च अथ यदस्य तन्मर्त्यमित्यादि श्रुतिव
मरणाधर्मकत्वेन परिच्छिन्नस्योत्पत्त्यवगमात् पुन्यत्रेभ्यश्चेत्यर्थः। इदानीं प्रकृति कारणतोपपत्तये च भावा
दिकारणात् निरूप्यते॥ नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः॥ अवस्तुनो भावान्न वस्तुसिद्धिर्भावोत्पत्तिः राशश्च कृष्ण
गुण्यत्पामोक्षाद्यमुपपत्तेः तददर्शनाच्चेत्यर्थः। ननु जगदप्यवस्त्ववस्तुत्वप्रादिवदिति तत्राह॥ अ
वाधादुक्तकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वं॥ स्वप्नप्रदार्थस्येव प्रपञ्चस्य वाधः श्रुत्यादिप्रपारोर्नास्ति त
थाशङ्क्यपीतिमादेशे विदुष्टे इत्यादिजन्यत्वमपि नास्ति दोषकल्पने प्रपाराभावादित्यतो न का
र्यस्यावस्तुत्वमित्यर्थः। ननु वाच्यारम्भरागविकारो नाम धर्ममृत्तिकेत्येव सत्यं इत्यादि श्रुतिभिः

ता. भा.
४५

उत्वात्मकभोगेण च उः स्वाः स्वः स्वधारेण भवती न तु जाद्विमेकोः विवेकनिवृत्तिः स्वविभाषास्तनिद्वयं
तिष्ठति। यथा जाद्वार्तस्य जलाभिषेकाः स्वद्विस्वभावतिन तु जादेविमेका इत्यर्थः। न उक्तं यथा पद्मप
द्मम्। सुर्यावा सुरभूतं। अतहत्या तथैवेका न यशे मीर्यु मर्हतीति भुयते वल्लोकास्थाना विषाया
षट्मासपि जयविजयादीनां प्रगो नोक्षस्मो नोऽस्वधारेति। कारिकायां अत्र मुक्तदृष्टवदयुः अविकः सत्य
विमुक्तिक्षयानि समययुक्त इति। ननु निष्कामादत्र यागजपादिरूपकर्मणो न उः स्वप्रत्युत मोक्षफले भुप
न इति तत्राह ॥ काम्यः काम्यः पिसाध्यायविशेषात् ॥ काम्यः काम्यवकर्मणोऽपि उः स्वाः स्वभवति क
त साध्यता विशेषात् कर्मसाध्यस्य सत्वशुद्धिद्वारकज्ञानस्यापि त्रीणानात्मकतया उः स्वात्मकत्वा
दित्यर्थः। न कर्मणा तत्र जयाधनेन तत्प्रागेनैकेऽमृतत्वमारासुरित्यादिभ्यश्च कर्मणो न साक्षात्

लम
४५

मोक्षफलमिति भावः। त्प्रागेनाभिमानत्यागेन स्फेके केचित् अमृतत्वमननु पापवत्त न सर्वत्र भिन्नान
त्यागस्य तत्त्वज्ञानजभ्युत्पत्तया उः स्वभाव इत्यर्थः। ननु भवन्मतेऽपि कथं ज्ञानसाधेयं न उः स्वत्वसाध्यत्वा
विशेषादिति तत्राह। निजमुक्तस्य बन्धसमात्रे पराणाममानत्वं ॥ निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्याविद्या
षकाराणां शेषेन यथोक्तवधनिवृत्तिमात्रे परमात्यन्तिकं विवेकज्ञानस्य फलं धंसत्वा विनाशाननु कर्म
ण इव सुषादिकं भावरूपकार्यं यन्न नास्ति तया उः स्वदेतत्प्रात्कर्मणा अदृष्टकारणा विनाशसाक्षादे
वाविद्यानासकत्वेन तदिति। अतो ज्ञानस्याक्षयफलकत्वात् न समानत्वं ज्ञानकर्मणो रित्यर्थः। ज्ञा
नानुपपत्तौ तत्रैव संभवति अविवेकारव्यकाराणां सादिति सिद्धं तदेवं विवेकज्ञानमेव साक्षात् ज्ञा
नोपाय इत्युक्तं। इहानि विवेकज्ञानं स्यापि साध्या उपायाः प्रमाणानि परीक्षन्ते। आत्मा वा अत्रोऽ

ता ना

५०

इत्युक्तं श्रोतव्यं मन्त्रव्यवस्थादिभिरिति हि प्रमाणत्रयणात्मज्ञानमवगमेनेकस्मादिकत्वं यत्तन्मन्त्रादिप्रमा
णाणां सुखादिकमेवेति। द्वयोरेकतरस्य वाच्यसन्निहृत्सार्थपरिहितः प्रमातृत्वाधिक्येन त्रिविधं प्रमाणं
। अत्र निरुद्धं प्रमातृत्वाणामुक्तं न विगत इति यावत् स्वभूतस्यार्थस्य वस्तुनः परिहितं निवधारणं
प्रमासाधकयोर्बुद्धिपुरुषयोर्विषयस्यो भवतु किं वै कतरमात्रस्य उभयार्थे दत्तस्य प्रमायायत्ताव
कतमफलायोगव्यवहितकारणान्तत्वं प्रमाने तच्च त्रिविधं वक्ष्यमाणं तत्तत्पेक्षात्यर्थं स्मृतिव्यावर्त
नायानां वीर्यतेति भ्रमव्यावर्तनाय वस्तुतिसंसर्गव्यावर्तनायावधारणमिति अत्र युदी प्रमाह
पंफलं पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते तदा बुद्धिद्विरेव प्रमाणं यदि तु बुद्धिद्विमात्रमुच्यते तदेन्द्रियस
न्निकर्षादिव प्रमाणं पुरुषस्तु प्रमासाक्ष्येव प्रमानेति। यदि च पुरुषे यवो बोद्धव्येति शोभ

यमपि प्रमोच्यते तदा तु कर्मभयमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति। चक्षुरादिषु तु प्रमाणव्यवहारः
परमार्थेयसर्वधेति भावः। पातञ्जलभाष्ये तु व्यासदेवेः पुरुषनिष्ठ एव बोधप्रपञ्चः पुरुषार्थ
मेव कारणानोपहत्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवोचित्यात् अतोऽत्रापि सत्यवमुखः सिद्धान्तश्च पु
रुषबोधस्वरूपस्य नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यं केवलात् नित्यत्वेऽपि रक्तेऽपि अर्थस्य कार्यत्वा
त्तुल्येऽर्थोपरागस्यैव फलत्वादिति अत्रैव प्रकृत्या इन्द्रियपरागतिकया अर्थसन्निर्देशगालिङ्गता
नादिना वादो बुद्धेरर्थो कारणवृत्तिर्जायते तत्र व्यर्थं। यमन्निर्कर्मजा प्रसादवृत्तिरिन्द्रियविशिष्टवृत्त्या
श्रितानयनादिगतपित्तादिदोषं पित्ताद्याकारवृत्तयुद्ध्यादिति तेषां स्वचोदवृत्तिस्थोपरत्वा

प्रतिविम्बहपेरापुरुषाहूरासतीभासतेपुरुषस्यापरिणामितयाबुद्धिबलतोऽथाकारत्वासंभवात्। अथा
कारतायाएवार्थग्रहात्वात्। अन्यस्यड्वैतवादितितरेतत्त्वक्षेतिजवास्फटिकयोर्विभोपरागकिंत्व
नीमाराइतियोगसूत्रश्चरितिसातप्यमीतरनेति। स्मृतिरपितस्मिंश्चिदपिगोस्फारेसमस्तावलुतस्यः।
इमाज्ञाप्रतिविम्बानिस्वरसिवतटदुमा। इतियोगभावेचबुद्धेपतिसम्बेदीपुरुषइतिप्रतिध्वनिमत्रेति
सम्बेदसम्बेदनप्रतिविम्बस्तस्याश्रयइत्यर्थः। एतेनपुरुषाराणोरुत्थाविभूतिद्रूपत्वेपिगामदासवविभा
सनप्रसङ्गः। असंक्रतयात्वतोऽथाकारत्वाभावात्अथकारताविनाचसंयोगमावेगार्थग्रहास्याति
श्रियादिस्थलेकुधावदृष्टत्वादितिपुरुषैवस्वस्वबुद्धिद्वितीयामेवप्रतिविम्बापेरासामर्थ्यमिति

प्रलवलातकल्पतेयथाहूपवतामेवजलादिषुप्रतिविम्बरासामर्थ्यन्यतरत्पतितपवत्तन्नसामान्यतप्रतिविम्बप्रयो
जकंशट्स्यापिप्रतिध्वनिरूपप्रतिविम्बदर्शनात्तनवसदजायंसदृष्टमेवप्रतिध्वनिरिवायं। स्फटिकलोहितगारेपि
जवाशानिकर्षजन्यतापत्त्याप्रतिविम्बमिथ्यात्वसिद्धान्तक्षेतेरिति। प्रतिविम्बश्चबुद्धेरेवपरिणामविशेषोविम्ब
कारोजलादिगतइतिमन्त्रयकेचित्तुवृत्तौप्रतिविम्बितंमदेवैतन्मन्त्रप्रकाशयतितथाचरतिगतप्रतिविम्ब
एववृत्तौचेतन्यविषयतानतुचेतन्यैतिविम्बोऽस्तीत्याहुःतद्वशात्। उपरशितिसास्त्रविशेषेनेकेवलतर्कस्या
प्रयोजकत्वात्। विनिगमनाविरहेणवृत्तिवैतन्येयोरन्योऽन्यविषयतश्चसंभवपतयाअन्योन्यस्मिन्नयो
न्यप्रतिविम्बसिद्धेर्वाक्यस्थलेअर्थाकारतायाएवविषयतारूपत्वसिद्धान्तरपितत्रदर्थकारतायाएव

५२

विषयतात्त्वोचित्याच्चेति येन तार्किका ज्ञानस्य विषयता नैव दृष्टितमने ज्ञानमक्तीनामनु
गमकधम्मभिधेन. यद्यविषयकं. पटविषयकं. ज्ञानं. इत्याद्यनु गतमवहारासुपपत्तिः
केचित्तु तार्किका. अनर्थैवानुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः. तदुपसन्न. अतुष्ट
यमानामर्थाकारतां विहाय विषयता न्नरकल्पते गौरवादिति. ननु तथापि स्वस्वोपाधि
वृत्तिरूपेव वृत्तिचेतनयोर्मनोविषयतास्तु स्वोपाधिवृत्तित्वेनैवानुगमात्. अतमा
कारण्यप्रतिविम्बद्वयेनेति चेन्न प्रतिविम्बविना स्वत्वस्यापि दुर्बलत्वात्. स्वयं हि स्वतु. ५१

कवृत्तिवासनावन्तं भोगश्च ज्ञानं तथा च विषयता लक्षणास्य विषयसामग्री घटितत्वेनाभ्यासः
तस्मादचेतन्येन न्यपोर्मनोविषयता रूपोऽन्योऽस्मिन्नन्योऽप्रतिविम्बः सिद्धः अधिकतु
योगवात्तिके दृष्टव्यमिति हि क. अत्रायं प्रमात्रादिविभागः. प्रमातृचेतनः शुद्धः प्रमाणावृत्ति
स्वनः. प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतनप्रतिविम्बनं. प्रतिविम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते. साक्षा
द्वर्तनरूपचक्षुसाक्षित्वं वक्ष्यति स्वयं. अतः स्यात्कारणाभावाद्भूतेः साक्ष्येव चेतनः. विष्णुवादेः
सर्वसाक्षित्वं गौरांतिक्राद्यभावन इति. ननु यथा प्रकाशायत्येकः कृत्स्नलो कश्चि मराविः. सो

लाभा
५३

नेक्षतीतिथारुत्तप्रकाशयतिभातेत्यादिवाकेषु उपमानादिप्रकृतिपुरुषविवेके प्रमाणात्पत्त्यस्तत्क
थमुच्यते त्रिविधमिति ब्राह्मणं । तस्मिन् सर्वमिदं नानादि के सिद्धिः ॥ त्रिविधप्रमाणा सिद्धौ च सर्वस्या
र्थस्य सिद्धेर्न प्रमाणाधिक्ये सिध्यति गोरवादित्यर्थः । अतएव मनुनापि प्रमानत्रयमेवोपन्यस्तं ।
प्रत्यक्षमनुमाणाश्च सास्त्रं च विषयागमं । त्रयं सुविहितं कार्यधर्मशुद्धिमभीप्सतेति । उपमानेति
ह्यादिनां वा अनुमाणा सादृश्योः प्रवेश अनुपपत्त्या धारिणाश्च प्रत्यक्षे प्रवेश इति । उक्तवाक्ये वेदमनुमा
नमभिप्रेतं । आपादतत्त्वमसि कं रुत्तं स्वयं इति कमेकैकप्रकारं स्वयमप्रकाशत्वात् आलो
क्यदिति तेनैतन्नैतन्प्रसाधारण्यं च प्रकारान्तरेण मयराडोपादिः ॥ प्रकारान्वयवहारनियामकतया

राम
५३

सिद्धेति पुरुषनिष्ठा प्रमेतिसुरसिद्धात्माश्रिते प्रमाणानां विशेषतश्चरणानिवक्तुमुपक्रमेते । य
त्समोद्धंसन्नकारोलेषि विज्ञानं तत्प्रत्यक्षं ॥ सम्बद्धमवत्सम्बद्धवत्त्वाकारधारिभवेति यद्विज्ञानं
उद्विग्नं तत्प्रत्यक्षं प्रमाणमिति त्वर्थः । अत्र सदिप्यत्तं हेतुगर्भविशेषणं । तथा सत्यार्थसन्निकर्षज
न्याकारस्याश्रयो हतिप्रत्यक्षं प्रमाणमिति निकर्षः इति सम्बद्धार्थसर्पतीति प्राणमिसूत्रात्
वृत्ते सन्निकर्षजनित्वे इत्याकाराश्रयग्रहणं । चक्षुरादिद्वारक उद्विग्नं तत्प्रत्यक्षं प्रदीपस्य सियात्तुत्वा
वाद्यार्थसन्निकर्षजनित्वमेव तत्कारोलेषि विज्ञानं भवतीति नाम सम्भवः । अनुयोगिनामतीता
नागतव्यवहितवस्तुप्रत्यक्षेऽपि सम्बद्धवत्त्वाकाराभावात्स्यात्तत्त्वज्ञानस्यालक्षणेन समा

धते ॥ योगिनामवाद्यप्रत्यक्षावात्रोद्य ॥ अस्मिन्प्रत्यक्षे मेवात्र संप्रयोगिणाश्चावाद्यप्रत्यक्षाश्चो
 न दोषो न वत्प्रत्यक्षः व्याप्तिरित्यर्थः वास्तवं समाधानमाह ॥ लीनवस्तुलत्वातिशयसम्बन्धाद्वाऽदोषः ॥ अ
 थ वा तदतिप्रत्यक्षमेव तत्वापि सदोषो न व्याप्तिः यतो लीनवस्तुसुलब्धयोगजधर्मजन्यातिप्रत्यक्षस्य संप्रयो
 योगिनीतस्य सम्बन्धो घटत इत्यर्थः ॥ अनलीनसद्वपराभिप्रेताः सन्निकृष्टवाचिसकलार्थवादिनां स्व
 तन्त्रादीकमपि स्वरूपस्तोऽस्तीति तत्सम्बन्धसम्भवेदिति व्यवहृतविप्रकृष्टेषु सम्बन्धहेतुविध्यालक्षा
 निसयति विशेषणम् ॥ अतिप्रत्यक्षव्यापकत्वं चेति प्रतिवक्ष्यकतमो निरीत्यादिधेति ॥ इदं ज्ञानावधेयम् ॥ एत
 यत्सम्बन्धसदिति पूर्ववत्त्वे बुद्धेरर्थसन्निकर्षस्यैव प्रत्यक्षहेतुता ताभात्यप्रत्यक्षसामान्ये वाद्यार्थता ॥ ५४

धारणो वृद्धार्थसन्निकर्षयवकारणं इन्द्रियसन्निकर्षास्तु वाशुषादिप्रत्यक्षविशिष्टेव कारणाणि ॥ न चैव
 मिन्द्रियसन्निकर्षयोगजधर्मो घभावेऽपि बुद्ध्यावाद्यार्थप्रत्यक्षापत्तिः मैवं मतप्रतिवन्धेन तर्तुद्धि
 मतस्य वृत्त्यसम्भवात्प्रवृत्तमकराविद्येन्द्रियथो सन्निकर्षेणाकराविद्येन्द्रिययोगजधर्मेषां पसार्थ्यते अ
 दूनसंयोगेणानयनमातिप्रवृत्तत्वं तद्वैवंतद्वैतोरेव तद्वैतितिन्यायेन इन्द्रियसन्निकर्षादेरेव वाद्यार्थपते
 क्षसामान्यहेतुतास्तीति वाच्यमुषमादौ तमसो बुद्धिद्विप्रतिवक्ष्यकत्वमिदं ॥ सत्त्वाजागरावि
 द्यातजसोऽस्वप्नादिशेन ॥ प्रवृत्तपन्नतमसातु रिषेत्रिषु संततमित्यादिस्मृतिभ्यः सुषुप्तादौ त्विप्र
 तिबक्षकतत्त्वात्तरासम्भवाच्च ॥ वाशुषवृत्तावपि तमसप्रतिवक्ष्यकत्वदर्शनाच्च ॥ यत्तु सुषुप्ताविकी
 सुषुप्तेष्वेव तत्रैव न्यायार्थज्ञानसामान्यत्वङ्गो योगकारणकत्पयत्तिरदरात् त्वगिन्द्रियोत्तरेऽपि प्रागपि

केवलबुद्ध्यावयवः सर्वप्रत्यक्षश्रवणात् त्वन्नोयोमानुसारेऽपि तमसवनिमिततायावत्तु य
 त्वाच्च। केवलतर्कस्याप्रतिष्ठादोषग्रस्तत्वाच्चेतिदिक्। ननु तथापि इच्छाप्रत्यक्षोऽभातिः तस्य नि
 मित्वेन सन्निकर्षजन्मत्वादिति तत्राह॥ इच्छासिद्धेः॥ इच्छाप्रमाणभावात्तु दोष इत्यनुवर्तते
 अयमेवेति प्रतिषेधकदेशीयानां प्रोक्तिर्वादनैवेति प्रागेव प्रतिपादितं। अन्यथा हीच्छाभावा
 दित्येवोच्यते। इच्छाप्रमाणमेतु सन्निकर्षजन्मजातीयत्वमेव प्रतिपक्षं विवक्षितं साजात्यश्च
 ज्ञानत्वसाक्षाद्वाप्यजात्येति भावः। श्रुतिस्मृतिभ्यां कथमीशोनसिद्धिर्नास्तीत्याकाङ्क्षायां तर्कवि
 रोधः। लौकिकमेव बाधकमाह॥ मुक्तवद्वयोरन्यतराभावात्तु तत्सिद्धिः॥ इच्छाभिमतः किं लो ५५

शादिमुक्तौ वा नैव दोषा अन्यतरस्याप्यसम्भवाच्चेच्छासिद्धिरित्यर्थः॥ उभयथाप्यसत्कारत्वं॥ मुक्तत्वे
 त्वस्य दक्षमत्वं तत्प्रयोजकभिमानरागाद्यभावात् वदन्तेऽपि मूढत्वात्तु सृष्ट्यादिसमत्वमित्यर्थः
 नन्वेवमिच्छाप्रतिपादकश्रुतीनां कागतिस्तत्राह॥ मुक्तात्मनः प्रशंसा उपमासिद्धस्य वा॥ यथोयोगं
 कावित्श्रुतिमुक्तात्मनः केवलात्मसामान्यसंज्ञेयताविधायकसन्निधिमन्त्रैर्पार्यणस्तुतिरुपाश्रोत्र
 नार्थाकाविश्वसङ्कल्पपूर्वकत्वेऽपि प्रतिपादिकाश्रुतिः सिद्धस्य बलविष्णुहरादेरेवाशित्येव
 रस्याभिमानादिमत्तोऽपि गौरानित्यत्वादिति तत्रात्रित्यत्वाद्युपासापरोत्यर्थः। ननु तथापि प्रकृत्या
 धरवीलाधिष्ठातृत्वश्रयमाराणोपपद्यते लोकसङ्कल्पादिनापरिणामनस्येवाधिष्ठानव्यवहा

सांभा

५६

रादितितत्राह॥ तस्मिन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत्॥ यदि सङ्कल्पेन स्रष्टृत्वमधिष्ठातृ-
त्वमुच्यते तदा यं दोषः स्यात् अस्माभिरुपुरुषस्य सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं स्रष्टृत्वा-
दिरूपमिष्यते मणिवत् यथाऽयस्कात्रमरणः सान्निध्यमात्रेण शल्पनिष्कर्षकत्वं सङ्क-
ल्पादिना तथेवादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्महतत्वरूपेण परिणामनं इदमेव च-
सोपाधि स्रष्टृत्वमित्यर्थः तथा चोक्तं निरिच्छसंस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्तते सत्रामा-
णादेवेन तथेवायं गज्जनिः अत आत्मनिकर्तृत्व-अकर्तृत्वप्रसंस्थितौ निरिच्छत्वाद-
कर्मसौ कर्ता सन्निधिमात्रत इति । तदेकतवङ्गस्यामित्यदि अतिरुक्तं लपिपतिष

गाम

५६

वीतिवद्भेदाणां प्रकृतेरसत्त्ववद्भेदाणां संयोगात् अथवा बुद्धिपूर्वसृष्टि विषयमेतादृशवाक्यजातवत्तादि-
सर्गपरतया बुद्धिपूर्वकत्वस्मरणादिति भावः यथा कोर्म । इत्यप्युक्तं स्वर्गसंघेयात्कथितो मया । अ-
बुद्धिपूर्वकत्वे वास्ती सृष्टिनिबोधतेति अस्य ववाक्यस्यादिपुरुषबुद्धयन्तत्वेन संकोचोपपत्तिरिति । न-
केवलं सर्गादेव परुषस्य संयोगमात्रेण स्रष्टृत्वादिकं अपितु अणोषपि स्रष्टृत्वादि पूर्वकं प्रभूतादि-
ष्वखिलेषु विशेषकार्येषुपि सर्वप्रधाना मित्याह ॥ विशेषकार्यमिति जीवानां ॥ अधिष्ठातृत्वं
सन्निधानादेवेत्यनुव्यप्यते । अतः करणोपलपितस्यैव तद्वशादर्थत्ववशात्वाय कथ्यते तथा च विशेष-
कार्यविशरणस्य यदिसृष्टावपि जीवानामत्र करणमिति विहितं तन्नानासन्निधानादेवाधिष्ठात्री

त्वनतु केनपि व्यापारेण कूटस्थविभावरूपत्वादित्यर्थः। ननु चेत्सदा सर्वज्ञ इति शरीराफित्तर्हि
 वेदान्तमहानाकारार्थस्य विवेकस्योपदेशोऽधर्मपरम्पराशङ्क्याऽप्रामाण्ये प्रसज्येत तत्राह ॥
 सिद्धरूपबोद्धत्वादाकारार्थोपदेशः ॥ हिरण्यगर्भादिनां सिद्धरूपमयार्थस्य बोद्धत्वात्तद्व
 कृत्वायुर्वेदादिप्रामाण्येनावधत्ताच्चैवाकारार्थोपदेशः प्रमाणमिति शेषः ननु पुरुषस्य
 चेत्सत्रिधिमात्रेण गौणमधिष्ठातृत्वं तर्हि मुख्यमधिष्ठातृत्वं कस्येत्याकाङ्क्षायामाह ॥
 अतः करणस्य तद्वज्ज्वलितत्वात्लोहवदधिष्ठातृत्वं ॥ अतः करणस्यानुपचरितमधि

ष्ठातृत्वं संकृत्यादिद्वारकप्रत्ययान्वयविष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं तत्राह लोहवत्तज्ज्व
 लितत्वादिति अतः करणहितमलोहवच्चेतनोऽज्वलितं भवति अतस्तत्स्य चेतनाप्रमाणतया वि
 ष्ठातृत्वं घटादिव्यावृत्तमुपपद्यते इत्यर्थः नचेद्वच्चेतनमेतत्तत्करणस्योज्ज्वलनेचिते संकृत्य
 प्रिवदेव स्यादिति चेन्नैति नित्योऽज्वलंचेतनसंयोगविस्मयमात्रस्य संयोगजन्यो विशेषोऽयं चेतन्य
 प्रतिविम्बस्यैवातः करणोऽज्वलनरूपत्वान्न तच्चेतन्यमत्र करणसंक्रामतियनसङ्किता स्यात्
 अथपि हि प्रकाशादिकं न लोहे संक्रामति किं त्वग्निसंयोगविशेषयवलोहस्य ज्वलनमिति
 नचेदमपि संयोगेन परिणामित्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्मात्तत्र विषपरिणा

संभ

५६

मवेवहाणदितिअयञ्चसंयोगविशेषोऽन्तः काराणैवसतोत्रकरुपात्परिणामाद्भवतीति कलवताकल्पतेपुरु
षस्यापरिणामित्वेनसंयोगेननिमित्तकविशेषासंभवारितिअयमेवसंयोगविशेषोयुद्धात्मनोरन्योन्य
प्रतिविम्बनेहेतुः ननुप्रतिविम्बहेतुतयासंयोगविशेषावस्यकत्वेप्रतिविम्बकल्पनाव्यथाप्रतिविम्बकार्यस्या
र्थज्ञानोदःसंयोगविशेषादेवसंभवारितिमेवबुद्धौचैतन्यप्रतिविम्बश्चैतन्यदर्शनार्थकल्पतेदर्थगोपुत्रप्रति
विम्बकल्पन्यथाकर्मकर्तृविरोधेनस्वस्यसाक्षात्स्वदर्शनानुपपत्तेः अयमेववक्ष्यतिप्रतिविम्बबुद्धौविच्छा
यापत्तिरितिचैतन्याव्याप्तइतिविदावेराइतिचोच्येते। यश्चैतन्यबुद्धेःप्रतिविम्बत्वात्तद्विषयः सहबुद्धे रण
भनित्यर्थमिदमेतत्प्रार्थकारतयेवाधगुह्यस्यावुद्धिस्थलेहृदयेनताविनासंयोगविशेषमात्रेणार्थभा ५६
नस्यपुरुषेऽप्यनौक्तिपातश्चार्थकारणैवाधगुह्यसद्वार्थत्वायोगिसवार्थकारःपुरुषेपरिणामोव

संभवतित्थान्प्रतिविम्बरूपव्यप्यवस्यतीतिरिक्। सचायमेवोपप्रतिविम्बयोगभाष्यव्यासहेकेसि
दानितश्चित्तसक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमावपरिणामिन्यर्थप्रतिसंक्रान्तेवतद्वृत्तिमनुपतितश्च
मवेतमोपगुरुपायावुद्धिद्वेत्तेरागुकरेमात्रतयावुद्धिद्वेत्तेविशिष्टाहिज्ञानवृत्तिरित्याख्यायतइत्यादि
नामोगवार्तिकेत्वेतद्विस्तरतोऽस्माभिः प्रतिपादितंकश्चिदुत्तुद्विगतयाचिच्छायबाबुद्धेरेवसर्वार्थज्ञा
तवइच्छादिभित्तानिस्पसामानाविकारस्यानुभवात्स्यस्यज्ञानेनान्यस्यप्रवृत्तिर्नोचित्याच्चेत्याहा
तस्यात्माज्ञानमृतकत्वाडेपसारिण्यएवंहिबुद्धेरेवज्ञात्रित्वेविहवसलोभोगइत्यागमित्त्रद्वयविरो
धःपुरुषेपमाणाभावःपुरुषतिङ्गुस्यभोगस्यबुद्धावेवस्वीकारात्रयप्रतिविम्बान्यपातुपप

आविम्बभूतः पुरुषः सेत्स्यतीति वाच्यं प्रमोद्या भ्रयात् । पथकविम्बसिद्धो वद्विस्थवे
 नयस्य प्रतिविम्बता सिद्धिः प्रतिविम्बसिद्धो च तस्मिन् योगितया प्रतिविम्बसिद्धिरिति च
 स्मरते यदा तदा पुरुषसिद्धे न तस्मिन् पुरुषवाच्यं आनुपपत्त्या प्रतिविम्बसिद्धो नान्यथा
 नयः । अथ ह्यतिशयोक्त्या विम्बरूपे न सः सिद्धेतीति चेत् तर्हि साक्षात् एव प्रकृतवस्तु
 चित्तं उभयोर्ज्ञातृत्वकल्पने गौरवान् । इति ज्ञानपरज्ञानयोः सामानाधिकरण्यानुभावाच्च कि
 ध्वं वसति बुद्धेरेव भोक्तृत्वाभावादित्यागामिसूत्रेण । भोक्तृतया पुरुषता धनं विरुधेत् । अथ
 बुद्धिगतमिच्छाया रूपेण सच्चक्षेन विम्बस्येव ज्ञानं न तु चित्तौ बुद्धिप्रतिविम्बः कल्प्यते ॥ ३

येतावन्मात्रे चेन्न स्यादशयो वर्ये तदप्यसत् । सूर्यादिः स्वप्रतिविम्बरूपसच्चक्षेन जलादि
 तत्स्थवस्तुभासकत्वादर्शनाकिरगौरेव तदुभयभासनात्मरूपमिच्छादौ तु स्वाध्यातज
 लादिभासात् कर्तृदृष्टमेवेति दृष्टानुसारेण सामिच्छित्तौ बुद्धिप्रतिविम्ब एव । सर्वार्थभाने हे
 तुतया सच्चक्षे कुरुते । यच्चोक्तं नयस्य ज्ञानेनायस्य प्रत्यनुपपत्तिरिति तदपि न च कर्तुं
 पि फलभोगीऽब्राह्मवत् । इत्यागामिसूत्रेण ज्ञानप्रवृत्त्यौ वैयधिकरणस्य दृष्टान्तेनोपपादयिष्य
 माणा नानुबुद्धेः मरुत्वेन देहक्रिया मिवात्रापि सयोगविशेषादेरेव नियामकत्वादिति । प्र
 त्यक्षप्रमाणं लक्षयित्वा नुमानं लक्षयति ॥ प्रतिबन्धदृशः प्रतिबन्धज्ञानमनुमानं ॥ प्रतिब

स्री. भा.
६०

धोवाग्निः वाग्निदर्शनाद्व्यापकज्ञानं ह्यत्रिरूपमनुमानं प्रमाणा मित्यर्थः अनुमितिर्पोरु वेयो बोध
इति। शब्दप्रमाणा लभयति॥ आग्नेयदेशः शब्दः॥ आग्निस्त्रययोग्यता वदत्तपोरु वेयतायाः
पञ्चमाध्याये वक्ष्यमाणत्वात् न तथा व्योम्यः शब्दस्तज्ज्ञानं शब्दव्यप्रमाणा मित्यर्थः
फले च पोरु वेयः शब्दबोध इति प्रमाणा प्रतिपादनस्य स्वयमेव फलमह॥ उभयसिद्धिः प्रमा
णात्तदुपदेशः॥ अन्योरात्मानात्मनो विवर्केन सिद्धिः प्रमाणादेव भवति अतस्तस्य प्रमा
णास्योपदेशः कृत इत्यर्थः तत्र येनानुमानविशेषेण प्रमाणे मशुस्वतोऽप्रकृतिपुरुषौ
विविच्य साधनीयोतद्वर्णयति॥ सामान्यतो ह्युभयसिद्धिः अनुमानतावत् त्रिविध

६०

भवति पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो ह्युभेति तत्र प्रत्यक्षीकृतजातीयविषयकं पूर्ववत् यथा धर्मेन व
स्तुमानं शेषवत् शेषोऽपूर्वार्थोऽस्य विशेषत्वेनास्तीति शेषवत् अप्रसिद्धसाध्यकमिति यावत्
यथा पृथिवीत्वेनेतरभेदानुमानं पृथिवितभेदो हि प्रागसिद्धः। सामान्यतो ह्युभयमिन्नम
नुमानं यत्र सामान्यतः प्रत्यक्षादिजातिप्रमादाय व्याप्तिगृहात्म्यक्षधर्मतावलेन तदिजातिमोऽ
प्रत्यक्षाद्यर्थमिधेति। यथा रूपादिज्ञानक्रियात्वेन करणवत्त्वानुमानं। अत्र हि पृथिवीत्वादि
जातियैकगारादिकराणामादाय व्याप्तिगृहत्वात् तदिजातिमिति द्वियज्ञानकरणमिति

सोभा
६९

यं साध्यत इति वन्न सामान्यतो न श्रुमानात् अत्र दयोः प्रकृतिपुरुषोऽसिद्धिरित्यर्थः। तत्र पुरुषे
सामान्यतो ह्यमनुमानं यथा महत्त्वं सुखं दुःखं मोहं धर्मं कष्टं व्यापारं कार्यं त्वेति सु
खं दुःखं मोहं धर्मं कष्टं तत्सुवर्गादिजगत्तादृशं विदिति आदिपुरुषे तु यद्यप्यनुमानाप्यक्षा
नास्ति सर्वसम्मतत्वात् तथापि प्रकृत्यादिविवेके सामान्यतो ह्यमनुमानं न घटापि
धर्मप्रमार्थं संहते कारित्वान्नृणां विदिति अत्र हि प्रत्यक्षसिद्धिरेहाद्यर्थकत्वं एहा
दियुगलत्वात् द्विजातिभ्यः पुरुषः प्रधानादिपरत्वेनात्र मियते देहादिनाञ्च भोक्तृत्वम

राम
६९

विवेकेन प्रागुक्तमिति उभयसिद्धिरिति या प्रमाणात् स्वरूपकर्मभूता प्रमाणात् सिद्धिरुक्ता
या प्रकृत्यस्य परिणामापत्तिरित्यासङ्गाया तस्या स्वरूपमाह ॥ विदवसानो भोगः ॥ पुरु
षस्वरूपे चेतन्यपर्यवसानस्य सतादृशो भोगः सिद्धिरित्यर्थः। बुद्धेर्भगिण्यववर्तना
यः विदवसान इति विदः परिणामात् स्वस्वरूपे वादिशङ्कानिरासायावसानपदेचितो
भोगस्य स्वरूपपर्यवसितत्वात् न कोऽस्यादिहानिरित्यालयः। तथा हि प्रमाणात् स्वरूपे
तद्विप्रकृतिपुरुषादिकी प्रमेयवत्त्वात् स ह्यपुरुषेति विस्तीर्णसंभ्यासते मृतोऽर्थेपर
कं हतिप्रतिविम्बावच्छिन्नस्वरूपचेतन्यमेव भाने प्रकृत्यस्य भोगः प्रमाणात् स्वरूपक

सांभा
६२

नमिति तत्प्रवृत्तिविस्वरूपमात्रसम्बन्धेदात्तयावृत्तिनां कारणात्मितिः। तदुक्तं विष्णु
पुराणेऽपि हि तानि हि यैरर्थानात्मनेयः प्रयच्छति। अत्र करणरूपाय तस्मै विस्वात्मने
नम इति रात्रौ विहितकर्णवर्गः स्वामिभोगजातसमर्पयतीति दृश्यमिति भोगस्यार्थ
ज्ञाभेवरुराप्रिप्राप्तमलात्करणमितियावत्। स्रवदेहादिचेतनात्रेष्टसाधारणः वि
शेषतत्त्वय्युपारिणामित्वात्पुरुषस्य विषयभोगप्रतिविम्बदममात्रमेषात्तु परी
नामित्वात्पुष्पादिरपीति अयमेव जपरिणामरूपः पारमार्थिको भोगपुरुषेष्टप्रति
सिध्यते बुद्धेर्भोगिश्वात्मनीत्यादिभिरिति मत्तव्यं अस्मिन्नुक्तं पुस्तकस्य अपि फल

छात्र
६२

धर्मधर्मभेदात् अस्या बुद्धेर्महत्तत्त्वत्वेतरसकलकार्यव्यापकत्वात् न हि अर्थमत्रैव स विकारात्
प्रधाना तु महत्तत्त्वमजायत। महानितियतः स्यात्तिलोकानां जायते सदा इति स्मृतेः। अस्य महतो भूतस्य
निश्चितं एतद्यद्देवदत्तादि श्रुतिस्मृतिषु च हिरण्यगर्भे चेतनेऽपि महानिति शब्दो बुद्धिभिमानित्वेने
वः। यथा प्राथम्ये भिमानि चेतने प्राथम्ये वीरादृष्टद्वेयमेव रुद्रादिष्टहृद्भूरादिशब्दोऽपि बोध्यः प्रकृत्य
भिमानि देवतामात्रसर्वेषामेव भूताभिमानि पर्यन्तानां देवतानीत्वं बुद्धिरुपाश्रयप्रतिनियतोपाध
यो महत्तत्त्वस्यैवांश इति। महत्तत्त्वस्यापराधपि धर्मानाहः। तत्कार्यधर्मादिः। धर्मज्ञानं वैराग्ये च
व्यापिपिबुद्धुपादानकानि नाहंकारयुपादानकानि बुद्धेरेव निराशयसत्त्वकार्यत्वादित्यर्थः। न
चेवं कथं नरपञ्चादिगतानां बुद्ध्यां शाना अधर्मप्रावृत्त्यनुपपद्यतां तत्राहः। महत्तत्त्वस्यापराधपि धर्माणां तदे

सा.भा

वमहमहत्तत्त्वं जज्ञमोभ्यामुपगगादिपरीतं क्षुद्रमधर्माज्ञानावैराग्याने श्रद्धेयधर्मकमपि भवतीत्यर्थः। ए
 तेन सर्वं एव पुरुषा इह श्रद्धा इति प्रवाहोऽप्युपपादितः सर्वोपाधीना स्वाभाविकैश्चर्यस्य जज्ञमोभ्यामे
 वरवरणादिति॥ नन्वेवं धर्माद्यवस्थानाथ विद्वेदपिनित्यत्वात् कथं कार्यतेति चेत् प्रकृत्यंशरूपे जीवावस्थ
 महत्तत्त्वे सत्त्वविशेषे कर्मवासनादीनामवस्थानात्तस्यैव ज्ञानकारणावस्थया दुःखवदत्यक्त्यङ्गीकारस्य
 वहारः आकाशलिङ्गशब्दाभावादेवं कारणावस्था बुद्धावपि प्रकृतिव्यवहार एव बुद्धिलिङ्गाभ्यवसायाद्य
 भावादिति॥ महत्तत्त्वं लक्षयित्वा तत्कार्यं महद्भारं लक्षयति॥ अभिमानोऽहङ्कारः। अहंकारोति इत्यहङ्कारः
 कृमिकारवदन्तः करणादयः। स च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तिना सूचनाय। बुद्धानिधि
 त एवर्थेऽहङ्कारममकारो जायते अतो वक्तव्योऽकार्यकारणभावात्तु सारं एव वृत्तिमनोरायिकार्य

राम